

HOUDEN VAN DIEREN

Over morele rechtvaardiging, doelen en waarden bij het houden van dieren

Dr. Franck L.B. Meijboom
Ethiek Instituut & Faculteit Diergeneeskunde
Universiteit Utrecht

Universiteit Utrecht

Maart 2012

Ethiek Instituut
Universiteit Utrecht
Janskerkhof 13a
3512 BL Utrecht

© Ethiek Instituut Universiteit Utrecht

HOUDEN VAN DIEREN

Over morele rechtvaardiging, doelen en waarden bij het houden van dieren

Dit essay is onderdeel van het project Rechtvaardiging voor het houden van dieren en is geschreven in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I), Directie Plantaardige Agroketens en Voedselkwaliteit, Cluster Ethiek

Dr. Franck L.B. Meijboom
*Ethiek Instituut & Faculteit Diergeneeskunde
Universiteit Utrecht*

Kernboodschap	1
Samenvatting	2
1. Houden van dieren: voer voor discussie	9
1.1 Aanleiding en noodzaak voor discussie over rechtvaardiging	
1.2 Opzet en structuur	
2. Rechtvaardiging als een moreel vraagstuk	12
2.1 Het probleem van morele pluraliteit en de mogelijkheid van rechtvaardiging	
2.2 Morele rechtvaardiging in een publieke context	
2.3 Conclusie: rechtvaardiging is moeilijk, maar mogelijk	
3. Waarom is rechtvaardiging nodig?	17
3.1 Respect voor individuele burger	
3.2 De morele positie van het dier	
3.3 Conclusie: morele rechtvaardiging in alle gevallen nodig	
4. Wat vraagt om een rechtvaardiging?	23
4.1 Visies op de morele waarde van het dier, onze verplichtingen en de noodzaak van rechtvaardiging	
4.2 Beperking van vrijheid: bewegen, handelen en autonomie	
4.3 Beperking van het welzijn van dieren	
4.4 Het doden van dieren	
4.5 Discussie over doelen	
4.6 Conclusie	
5. Wat zijn de mogelijkheden bij rechtvaardiging?	29
5.1 De capaciteit om pijn en plezier te ervaren: Rechtvaardiging op basis van welzijn	
5.2 Intrinsieke waarde: rechtvaardiging in termen van respect voor individuele dieren	
5.3 Rechtvaardiging vanuit het perspectief van dierenrechten	
5.4 Hybride benaderingen, onpartijdigheid en de rol van relaties	
5.5 Conclusie	
6. Conclusie	40
Literatuur	44
Dankwoord	45

KERNBOODSCHAP

Van getallen naar discussie

Met 16 miljoen Nederlanders houden we van dieren. Dat 'houden van' vullen we echter op heel diverse manieren in. Voor velen betekent het dat we dieren graag om ons heen hebben of voor sport inzetten. Voor een minstens zo grote groep betekent houden van dieren dat we ze graag op ons bord zien. Het gevolg is dat we miljoenen dieren houden voor verschillende doelen. De discussie over het houden van dieren gaat echter over meer dan aantallen. Eén fundamentele vraag steeds vaker gesteld: Wat is de rechtvaardiging van het houden van dieren?

Van feit naar fundament

Het is een gegeven dat er dieren zijn, dat die door mensen gehouden worden en dat het huidige overheidsbeleid het houden van dieren toestaat. Die feiten zeggen echter nog niet of, en zo ja waarom het houden van dieren terecht is. Die vraag is vaak impliciet beantwoord, maar wordt nu steeds vaker expliciet gesteld. Het stellen van die vraag, maakt ook duidelijk dat er in praktijk geen eensluidend antwoord blijkt te zijn. Voor sommigen is het houden van dieren in alle gevallen onbespreekbaar, terwijl anderen in het houden van dieren geen enkel bezwaar zien. Die diversiteit vraagt om een discussie over en reflectie op de fundamenten van het dierbeleid: de rechtvaardiging voor het houden van dieren.

Van belangen naar waarden

De vraag of we dieren mogen houden, kan op vele wijzen worden beantwoord. Vaak wordt de discussie gevoerd in termen van belangen. In dit essay wordt gekeken naar de morele waarden die ten grondslag liggen aan die belangen. Dit essay richt zich op de *morele* rechtvaardiging van het houden van dieren. Hierbij gaat het om de vraag of (en zo ja onder welke voorwaarden) het houden van dieren te rechtvaardigen is vanuit morele waarden en normen. Daarmee zijn we op het terrein van de moraal en de ethiek. Ethiek neemt de empirische werkelijkheid als vertrekpunt, maar onderzoekt hoe we daarmee behoren om te gaan. Bij het houden van dieren betekent dit dat de ethiek zich richt op de vraag wat wel en niet met dieren mag en wat wenselijk is.

Van gebruikswaarde naar dierwaarde

Naast het respect voor de opvattingen van autonome burgers start de noodzaak tot rechtvaardiging bij de morele positie van het dier. De nadruk op rechtvaardiging veronderstelt dat het dier er toe doet omwille van zichzelf. Deze visie distantieert zich van de positie dat het dier enkel instrumentele waarde heeft. Er wordt gesteld dat de morele waarde van een dier niet samenvalt met de gebruikswaarde. Daardoor is een rechtvaardiging van het houden van dieren met enkel verwijzing naar het feit dat dit voor mensen nuttig is onvoldoende. Hoe dieren meegewogen dienen te worden in een morele afweging is afhankelijk van de onderbouwing van de morele waarde. In praktijk zijn hiervoor een aantal – veel gebruikte – benaderingen, die posities op een continuüm vormen: (a) dieren tellen moreel mee op basis van de capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren, (b) dieren hebben intrinsieke waarde, (c) dieren hebben inherente waarde. Daarnaast spelen de relaties tussen mens en dier een rol in de morele waardering van dieren.

Naar rechtvaardiging van dierbeleid

Of het houden van dieren te rechtvaardigen is, is afhankelijk van de waarde die gehecht wordt aan het dier en het ethisch theoretische kader dat gebruikt wordt. In praktijk leidt dit tot drie vormen van rechtvaardiging: (a) rechtvaardiging in termen van een welzijnsafweging, waarbij het welzijn van mens en dier ten opzichte van elkaar moet worden gewogen; (b) rechtvaardiging in termen van een waardenafweging, waarbij de intrinsieke waarde van een dier gewogen wordt ten opzichte van de waarde van de doelen van de houderij en (c) rechtvaardiging in termen van rechten. Hierbij wordt niet alleen aan mensen, maar ook aan dieren waardigheid wordt toegekend, die via rechten bescherm dienen te worden. Alle drie zijn legitieme benaderingen, maar zijn niet uitwisselbaar.

Consistente keuzes en communicatie

Rechtvaardiging van het houden van dieren vraagt van beleid om: (a) een expliciete keuze met betrekking tot de morele waarde van het dier. De erkenning van de intrinsieke waarde van het dier is nu het uitgangspunt, maar vraagt om verdere uitwerking. Het veronderstelt (b) een keuze in de wijze van rechtvaardiging. De huidige nadruk op waardenafwegingen wordt geconfronteerd met legitieme benaderingen die gebruik maken van, bijvoorbeeld, rechten en mens-dier relaties. (c) Deze keuzes consistent door te voeren bij nieuw beleid en (d) het beleid te verantwoorden ten opzichte van anderen die het dier een andere morele waarde toekennen. Dit vraagt nadrukkelijk om meer dan een feitendiscussie. Het gaat om een onderbouwing van en discussie over de waarden die onder het dierbeleid liggen.

SAMENVATTING

I. Introductie

Houden van dieren

Met 16 miljoen Nederlanders houden we van dieren. Dat 'houden van' vullen we echter op heel diverse manieren in. Voor velen betekent het dat we dieren graag om ons heen hebben met als gevolg dat er in Nederland miljoenen katten, honden en vissen leven. Voor een minstens zo grote groep betekent houden van dieren dat we ze graag op ons bord zien. Het gevolg is dat we in nog grotere aantallen varkens, koeien en kippen houden voor de voedselproductie.

De discussie over het houden van dieren gaat echter over meer dan aantallen. Het roept een breed scala van vragen op over, onder andere huisvesting, verzorging en diergeneeskundige zorg, maar ook over niet diergerichte zaken zoals risico's voor mens, ecosysteem en milieu. Dit leidt er toe dat er over het houden van dieren uitgebreid gediscussieerd wordt in de media, de politiek en de wetenschap. Dat is niet nieuw. In de huidige discussie wordt echter één fundamentele vraag steeds vaker expliciet gesteld:

- **Wat is de rechtvaardiging van het houden van dieren?**

Van feit naar fundering

Het is een gegeven dat er dieren zijn, dat die door mensen gehouden worden en dat het huidige overheidsbeleid het houden van dieren toestaat. Die feiten zeggen echter nog niet of, en zo ja waarom het houden van dieren terecht is. Die vraag is vaak impliciet beantwoord, maar wordt nu steeds vaker expliciet gesteld. Het stellen van die vraag, maakt ook direct duidelijk dat er in praktijk geen eensluidend antwoord blijkt te zijn. Voor sommigen is het houden van dieren in alle gevallen onbespreekbaar, terwijl anderen in het houden van dieren geen enkel bezwaar zien.

Gezien deze diversiteit aan meningen is er geen simpel antwoord en vereist de beantwoording van de vraag naar de rechtvaardiging van het houden van dieren een publieke discussie. De diversiteit aan visies is ook van invloed op het beleid. De huidige vormen van dierhouderij zijn niet meer denkbaar zonder overheidsbeleid. Dat leidt echter tot een spanningsveld. Enerzijds vraagt beleid om expliciete keuzes. Anderzijds, dient beleid in een democratische samenleving recht te doen aan de meningen in de maatschappij. Gezien de elkaar uitsluitende visies over het houden van dieren in de samenleving kan overheidsbeleid in praktijk niet alle visies integreren. Om desondanks invulling te geven aan de eis van 'recht doen aan de meningen in de samenleving' dienen alle visies op het houden van dieren in het beleid te worden meegewogen. Dat vraagt om:

- Een publiek debat over het houden van dieren en
- Een explicitering van en reflectie op de morele vooronderstellingen in het beleid

Vier vragen, drie keuzes en één normatief kader

Rechtvaardigen gaat om het vaststellen van rechtvaardigheid of om de juistheid van een handeling of situatie aan te tonen. In de meest letterlijke zin betekent rechtvaardigen het proces waarin vastgesteld wordt of iets recht, in de zin van goed gaat. Door het aspect van recht en juistheid gaat het bij rechtvaardiging om een normatief vraagstuk. Niet de vraag *of* en *hoe* we dieren houden staat centraal, maar of het *terecht* is dat we dieren houden, en zo ja onder welke voorwaarden. Deze vraag is breed en veelomvattend en vraagt om enkele keuzes.

Ten eerste ligt de nadruk in het essay op het proces van rechtvaardiging en minder op het resultaat in termen van rechtvaardigheid. De analyse is gericht op de verschillende benaderingen van rechtvaardiging die ten grondslag liggen aan de concrete standpunten. Ten tweede richt het essay zich primair op de vraag of het houden van dieren te rechtvaardigen is. De bredere vraag of specifieke vormen van houderij acceptabel zijn valt buiten de scope van het essay. Enerzijds vraagt dat om een analyse op detailniveau, waarbij ook niet-ethische expertise onontbeerlijk is. Anderzijds, gaat het bij een rechtvaardiging van de houderij niet enkel om dieren alleen. Zo kunnen argumenten over effecten op het milieu of de natuur of humane gezondheidsrisico's door het houden van dieren meespelen in de beoordeling van een houderij nog los van de vraag of het houden van dieren in zo'n praktijk gerechtvaardigd is. Die laatste vraag is de kern van dit essay. Een derde keuze is voor een specifiek normatief kader. In praktijk zijn er diverse kaders voor de rechtvaardigingen van het houden van dieren. Zo kan er sprake zijn van politieke rechtvaardiging van een situatie, bijvoorbeeld als meer dan de helft van de Tweede Kamer voor een motie stemt.

In dit essay ligt de nadruk op de *morele* rechtvaardiging van het houden van dieren. Hierbij gaat het om de vraag of (en zo ja onder welke voorwaarden) het houden van dieren te rechtvaardigen is vanuit morele waarden en normen. Met die vraag zijn we op het terrein van de ethiek: de systematische reflectie op moraal. Ethiek neemt de empirische werkelijkheid als vertrekpunt, maar onderzoekt hoe we daarmee behoren om te gaan. Bij het houden van dieren betekent dit dat de ethiek zich richt op de vraag wat wel en niet met dieren mag en wat wenselijk is. Binnen dit kader richt het essay zich op een viertal achtergrondvragen:

- Wat verstaan we onder morele rechtvaardiging? ¹
- Waarom is rechtvaardiging van het houden van dieren nodig?
- Wat vraagt om een rechtvaardiging?
- Welke mogelijkheden zijn er om tot een rechtvaardiging te komen?

Veel meningen, maar nog wel een zinvolle discussie

Mensen verschillen voortdurend van mening. Vooral bij morele vraagstukken lopen de standpunten soms ver uiteen. Dat roept praktische en inhoudelijke vragen op. Als moraal persoonlijk is en mensen soms sterk emotioneel betrokken zijn bij morele vraagstukken kan ethiek dan een zinvolle bijdrage leveren aan het beleid? Het antwoord is positief, maar vraagt wel op een specifieke opvatting van ethiek. Enerzijds is het belangrijk om in ethische reflectie het persoonlijke karakter van moraal serieus te nemen. Anderzijds is het voor ethiek essentieel om die persoonlijke dimensie te verbinden met relevante feiten en theoretisch ondersteunde morele principes. Hierdoor is het mogelijk om zinvolle morele uitspraken te doen, waarvan de reikwijdte of de geldigheid niet beperkt zijn tot een persoon of een groep.

Daarnaast is er binnen de ethiek fundamentele discussie over de vraag hoe een proces van rechtvaardiging vorm krijgt en wat de resultaten zijn van zo'n proces in termen van uitspraken over rechtvaardigheid. In die discussie start dit essay in het uitgangspunt dat door uitwisseling van morele argumenten een inhoudelijke ethische discussie mogelijk is en dat met behulp van criteria als consistentie en redelijkheid voorstellen voor rechtvaardiging onderling vergeleken en beoordeeld kunnen worden.

II. Waarom is rechtvaardiging nodig?

Feiten niet voldoende voor de ethiek

Ethiek start in de wereld van alledag – waarin de publieke aandacht voor dieren toeneemt *en* er een eeuwenlange traditie van het houden van dieren is. De ethiek onderzoekt echter de vraag hoe we met die situatie *behoren* om te gaan. Die normatieve vraag kan niet enkel met empirische gegevens uit het heden of verleden worden beantwoord. Het feit *dat* er aandacht is voor het houden van dieren, of *dat* we dieren in Nederland houden, is nog geen voldoende argument voor de ethiek. De vraag waarom een rechtvaardiging van het houden van dieren nodig is, vereist morele argumenten. Er zijn grofweg twee, elkaar aanvullende typen argumenten:

- Respect voor opvattingen van de individuele burger
- De morele positie van het dier

Respect voor individuele burger

Respect voor individuele burgers is meer dan respect voor iemands mening. Het start in het respect voor autonomie. Hierbij is autonomie iets anders dan onafhankelijkheid. Het gaat om een grondlegend kenmerk van ons persoon-zijn. De kern van autonomie ligt in de capaciteit om de eigen wil te bepalen. Dit betekent niet dat ieder kan doen waar hij of zij zin in heeft. Autonomie houdt in dat bij de bepaling van iemands morele verplichtingen altijd in ogenschouw genomen wordt of deze verplichting ook door elke andere autonome persoon als morele verplichting geaccepteerd zou kunnen worden. Die ander is immers ook een autonoom persoon en dat geeft hem een gelijkwaardige morele status. Dit leidt er toe dat meningen en opvattingen van anderen serieus dienen te worden genomen. Daarom dient elke publieke discussie te starten in het respect voor de autonomie van degene die participeert. Zo krijgen de empirische gegevens over een toenemende aandacht voor diergebruik en het feit dat de vraag naar rechtvaardiging wordt gesteld een normatieve lading. Vanuit het wederzijds respect van autonome personen zijn die

¹ In deze samenvatting heb ik deze vraag hierboven behandeld door rechtvaardiging te omschrijven als het vaststellen van de morele rechtvaardigheid of om de juistheid van een handeling of situatie aan te tonen. Een uitgebreidere uitwerking is te vinden in hoofdstuk 2 van het essay.

ontwikkelingen normatieve redenen om ze serieus te nemen en tot onderwerp van ethische reflectie te maken. Het is ook om die reden dat het beleid recht dient te doen aan de diversiteit aan morele visies in de samenleving. Concreet betekent dit respect voor autonomie dat:

- Het feit dat er maatschappelijk aandacht is voor de rechtvaardigingsvraag een morele reden is om de rechtvaardigingsdiscussie te voeren, los van politieke of strategische overwegingen.

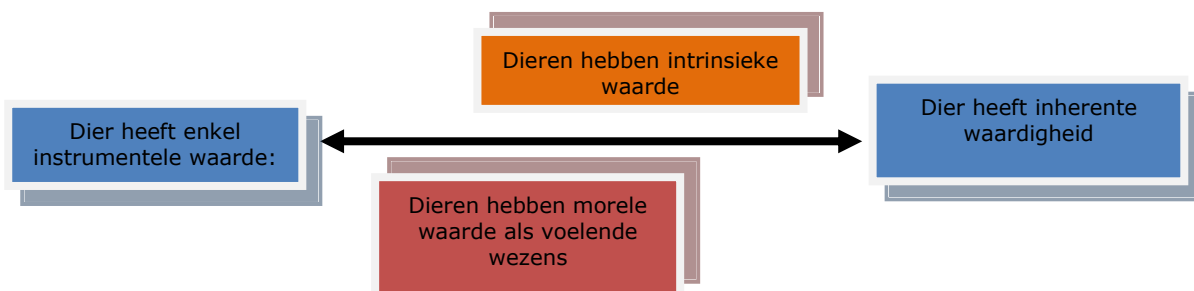
Dieren doen mee

Een tweede type argument voor de noodzaak tot rechtvaardiging start bij de morele positie van het dier. De nadruk op rechtvaardiging veronderstelt vaak dat het dier er toe doet omwille van zichzelf. Deze visie distantieert zich van de positie dat het dier enkel instrumentele waarde heeft. Er wordt gesteld dat de morele waarde van een dier niet samenvalt met de gebruikswaarde. Daardoor is een rechtvaardiging van het houden van dieren met enkel verwijzing naar het feit dat dit voor mensen nuttig is onvoldoende. Hoe dieren meegewogen dienen te worden in een morele afweging is afhankelijk van de onderbouwing van de morele waarde. In praktijk zijn hiervoor een aantal – veel gebruikte – benaderingen, die posities op een continuüm vormen. Een eerste onderbouwing start bij de capaciteit van bepaalde dieren om pijn en plezier te kunnen ervaren en benadrukt het belang van aandacht voor welzijn in ons handelen met dieren. We hebben ten opzichte van voelende wezens directe verplichtingen om lijden te voorkomen en welzijn te verbeteren.

Een tweede type onderbouwing stelt de intrinsieke waarde van het dier centraal. In onze relatie met het dier zien we verschillen, maar herkennen we ook moreel relevante overeenkomsten, die een moreel appèl op ons doen. Hierbij draait het om respect voor het individuele dier. Naast welzijn, spelen hierbij ook begrippen als dierlijke integriteit en waarde van het leven.

Een derde onderbouwing stelt dat een handeling respect dient te tonen voor de inherente waardigheid van het dier en zijn beschermwaardigheid. Dieren zijn weliswaar geen autonome wezens zoals menselijke personen dat zijn, maar hebben cognitieve capaciteiten, waardoor ze subject van hun eigen leven zijn. Op basis hiervan hebben ze een inherente waardigheid net als mensen en zijn mens en dier moreel gelijkwaardig. Gradaties zijn hierin niet mogelijk en ook een onderhandeling met of compensatie door andere waarden is niet mogelijk. Een dier blijft te allen tijde een subject dat respect verdient als individueel dier. Het is ook in deze context dat gesproken wordt over dierenrechten: de rechten die nodig zijn om de inherente waardigheid van het individuele te beschermen.

Een laatste type onderbouwing start in de mens-dier relatie of in de positie die het dier heeft binnen het ecosysteem. In beide gevallen staan niet de intrinsieke capaciteiten van het dier centraal, maar bepaalt de relatie die een dier heeft met de mens of het ecosysteem (mede) hoe het meetelt in een ethische afweging.

Figuur 1 Het continuüm van visies op de morele waarde van het dier.

Het gaat hierbij nadrukkelijk om visies op een continuüm. In §3.2 van het essay worden ook enkele andere visies op dit continuüm kort beschreven.

III. Wat vraagt om een rechtvaardiging?

Vier thema's voor rechtvaardiging

De visies op de morele waarde van het dier hebben directe invloed op de opvattingen over onze verplichtingen ten opzichte van het dier en daarmee op de vraag wat precies om een rechtvaardiging vraagt. Daarmee is het antwoord op de vraag naar de noodzaak van

rechtvaardiging nooit neutraal. Aan de hand van de vier beschreven visies op de morele positie van het dier zijn vier thema's geïdentificeerd die aanleiding zijn voor rechtvaardiging:

1. de beperking van vrijheid
2. het doden van dieren in de context van het houden van dieren
3. beperking van het welzijn van het dier
4. de reden/ het doel waarvoor de dieren gehouden worden

De beperking van vrijheid

Voor degenen die het dier inherente waardigheid toekent, is een beperking van de vrijheid van een dier een handeling die altijd een rechtvaardiging vereist. Vanuit het perspectief dat een dier waarde heeft als een wezen dat pijn en plezier kan ervaren is vrijheid niet intrinsiek waardevol, maar kan een beperking van vrijheid gevolgen hebben voor het welzijn van het dier. Vaak gaat het hierbij dan om vrijheid in termen van keuze- en bewegingsvrijheid. In dat geval is een vrijheidsbeperking de aanleiding om de vraag te stellen of dit te rechtvaardigen is.

De beperking van het welzijn van het dier

Het houden van dieren heeft niet alleen een impact op de vrijheid, maar roept ook vragen op over de wijze waarop en omstandigheden waaronder dieren gehouden worden. Dit omvat discussies over huisvesting, verzorging en over de belastbaarheid van dieren. Vanuit het standpunt dat het dier er moreel toe doet, omdat het ervaringen van ongerief en welbevinden kan hebben, zijn er in praktijk grenzen aan de mate waarin en de wijze waarop dieren gehouden kunnen worden. Die grenzen worden vaak bediscussieerd in termen van dierenwelzijn. Voor diegenen die dieren als voelende wezens waarderen en stellen dat het in de moraal gaat om het maximaliseren van welzijn voor alle betrokkenen – mensen en dieren – is welzijn het enige moreel relevante criterium in de rechtvaardigingsdiscussie. Voor de andere morele posities vraagt een beperking van welzijn evenzeer een rechtvaardiging, maar is dit niet de enige notie die een rol speelt in de rechtvaardigingsdiscussie. Hierin worden ook noties als integriteit van het dier meegenomen.

Het doden van dieren in de context van het houden van dieren

Ook het doden van dieren is een aspect dat in verband gebracht kan worden met het houden van dieren. Anders dan bij de beperking van vrijheid is het doden geen inherent onderdeel van het houden van dieren. Er zijn diverse vormen van dierhouderij die zonder het doden van het dier denkbaar zijn, of zelfs waarbij de dood onwenselijk is. Bijvoorbeeld, bij het houden van dieren voor gezelschap of bij het houden van dieren in een circus is het doden van een dier niet alleen onnodig, maar onwenselijk om het doel van die praktijk te bereiken. Andere vormen van dierhouderij veronderstellen echter wel de dood van het dier. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het houden van dieren voor vlees of hun pels, waarbij het doel niet zonder de dood van het dier bereikt kan worden. De vraag of dit aanleiding is voor rechtvaardiging wordt wisselend beantwoord. Vanuit het perspectief dat dieren morele waarde hebben als voelend wezen is doden een neutrale handeling. Het is niet noodzakelijkerwijs in strijd met welzijn. Hierdoor vervalt het doden als een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. Voor wie intrinsieke waarde of zelfs inherente waardigheid toeschrijft aan een dier ligt dit wezenlijk anders. Vanuit beide perspectieven is het doden wel een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. In beide gevallen gaat het om de vraag of het doden respect toont voor de belangen van het individuele dier.

De reden waarvoor de dieren gehouden worden

Het doel waarvoor we dieren houden kan op twee manieren in de rechtvaardigingsdiscussie worden ingebracht. Enerzijds, worden doelen vaak aangevoerd ter rechtvaardiging van het houden van dieren. Tegelijk leidt de vraag over de morele aanvaardbaarheid van bepaalde doelen juist tot een discussie over de rechtvaardiging van een bepaalde vorm van dierhouderij. In beide gevallen gaat het om een ander type discussie dan die hierboven beschreven is. De discussie wordt weliswaar gevoerd naar aanleiding van het houden van dieren, maar de doeldiscussie staat los van wat het dier zelf ervaart. Het dier zelf ervaart niet het verschil tussen het gehouden worden voor gezelschap of voor voedsel, tenzij dit voor het welzijn van het dier een verschil maakt. Dit betekent echter niet dat het doel geen morele relevantie heeft. De rechtvaardiging vraagt om een reflectie op de morele waardering van doelen, met andere woorden een reflectie op de vraag in hoeverre het doel waarvoor we een dier houden wenselijk of waardevol is.

Dieren als pure instrumenten en toch kan niet alles

Wie start bij de visie dat dieren enkel instrumentele waarde hebben, vindt een rechtvaardiging van het houden van dieren omwille van het dier zelf niet noodzakelijk. We hebben geen directe verplichtingen ten opzichte van het dier. Dit wil echter niet zeggen dat vanuit deze visie alles mag met een dier. Zo wordt ook vanuit dit perspectief vaak gesteld dat we als mensen een verplichting

hebben om de mishandeling en verwaarlozing van dieren te voorkomen. Die verplichting is weliswaar gericht op het dier, maar niet omwille van het dier. De verplichting volgt uit het respect voor het dier als eigendom van andere mensen, of verwijst naar menselijke zedelijkheid en humaniteit. Bij dat laatste gaat het er om dat bepaalde handelingen met dieren ook een ongewenst uitstralings-effect hebben op de menselijke moraliteit. Met andere woorden, sommige handelingen aan dieren zijn mensonwaardig en daarom immoreel. Concreet betekent dit dat er gehandeld kan worden ten *gunste* van het dier, maar niet *omwille* van het dier.

III. Wat zijn de mogelijkheden bij rechtvaardiging?

Rechtvaardiging: waarde van het dier en ethische theorie komen samen

De beantwoording van de vraag of het houden van dieren te rechtvaardigen is, is op diverse manieren te beantwoorden en is verbonden met:

- de morele waarde die iemand hecht aan een dier;
- het gebruik van een ethische theorie die richting geeft aan de morele afwegingen die gemaakt moeten worden en de resultaten kan beoordelen.

In dit essay zijn de posities op het continuüm van morele waarde die aan een dier toegekend kunnen worden verbonden aan ethisch theoretische kaders die handvatten bieden voor rechtvaardiging.

Rechtvaardiging als een welzijnsdiscussie: erkenning van het dier als een voelend wezen

De eerste traditie start bij de erkenning van het dier als een voelend wezen dat pijn en plezier kan ervaren (*sentient being*). Hierin wordt de rechtvaardigingsdiscussie gevoerd in termen van welzijn. Een rechtvaardiging van het houden van dieren kan gegeven worden door (a) te verwijzen naar de afwezigheid van ongerief bij het houden. Er is dan geen rechtvaardiging omwille van het dier nodig. Of (b) door een welzijnsbeperking te beoordelen vanuit het principe dat gestreefd dient te worden naar het maximale welzijn voor alle betrokkenen (mensen en dieren). Hierbij kunnen verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties tegen elkaar afgewogen worden. Dit houdt in dat rechtvaardiging case-by-case plaatsvindt. Uiteraard is het mogelijk om tot meer algemene uitspraken te komen, zoals de claim dat ernstig ongerief niet acceptabel is voor enkel amusement. Dit is niet omdat ernstig ongerief principieel wordt afgekeurd of dat amusement moreel abject is, maar omdat een dergelijk doel nooit bij dusdanig ongerief tot het maximale welzijn van allen kan leiden. Deze positie kiest op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden voor een:

- "ja, mits" standpunt, waarbij welzijn het kernwoord is.

Rechtvaardiging als een waardendiscussie: de erkenning van de intrinsieke waarde

Bij een rechtvaardiging die start bij de intrinsieke waarde van het dier dient het houden respect te tonen voor de intrinsieke waarde van het dier. Het houden kan rechtvaardig zijn (a) op het moment dat dit de intrinsieke waarde respecteert, i.e., dat het dier gezien wordt als een doel in zichzelf en niet enkel als een instrument. Dit heeft directe consequenties voor hoe dieren gerechtvaardigd gehouden kunnen worden. Dit komt tot uiting in een directe verplichting om het inperken van vrijheid, aantasting van welzijn en integriteit, en het doden van dieren te voorkomen. Tegelijk is het (b) mogelijk om een houderij te rechtvaardigen op basis van de waarde van de doelen, waarvoor dieren gehouden worden. In de rechtvaardiging gaat het om een waardeafweging, waarbij de intrinsieke waarde van het dier en de waarde van het doel ten opzichte van elkaar gewogen moeten worden. Hierbij is geen eenduidig ijkpunt. Het gaat om het hanteren van morele dilemma's, waarbij een keuze te verdedigen en te legitimeren is, maar er altijd een spanning blijft bestaan. Deze positie zal in praktijk neigen naar een:

- "nee, tenzij" positie op het moment dat de intrinsieke waarde in het geding is en vrijheid- of welzijnsbeperkingen gerechtvaardigd moeten worden op basis van de waarde van het doel.

- "ja, mits" voor die gevallen van houderij waarbij het houden plaatsvindt binnen de grenzen van het respect voor het dier als doel op zichzelf en niet enkel als instrument.

Rechtvaardiging als een rechtendiscussie: de erkenning van inherente waardigheid

De benadering die start bij de erkenning van inherente waardigheid van het dier, voert de rechtvaardigingsdiscussie in termen van rechten. Aan het dier worden op basis van de inherente waardigheid rechten toegekend die kunnen botsen met de rechten van mensen. De vraag of het houden van dieren gerechtvaardigd kan worden, wordt vanuit dit perspectief overwegend negatief beantwoord. Men stelt hierbij dat het houden bijna noodzakelijkerwijs een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier betekent. In slechts enkele gevallen kan er sprake zijn dat een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier gerechtvaardigd is. Hierbij moet gedacht worden aan situaties van zelfverdediging of zeer essentiële doelen, die verbonden zijn met leven en dood van de mens. Concreet houdt dit in dat voor vormen van dierhouderij met als doel, bijvoorbeeld, voeding, arbeid of gezelschap geen rechtvaardiging is. Het gaat hierbij om een positie die bij de vraag of we in Nederland dieren mogen houden kiest voor een:

- "nee" (of bij uitzonderingen een "nee, tenzij") standpunt

De relevantie van relaties

Naast bovenstaande benaderingen, die starten bij inherente eigenschappen van een dier, zoals cognitieve capaciteiten zijn er ook benaderingen die de relatie tussen mens en dier centraal zetten. Zorgrelaties en de aandacht voor de afhankelijkheid van dieren kunnen een relevante bijdrage hebben in de discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het helpt om (a) verschillen in behandeling tussen dieren en diersoorten te toetsen op redelijkheid, (b) inhoud te geven aan algemene verplichtingen die volgen uit de erkenning dat een dier intrinsieke waarde of inherente waardigheid heeft en (c) verschillen in verplichtingen tussen gehouden en niet gehouden dieren te onderbouwen en te verdedigen.

Hieruit komt niet direct één positie voor of tegen het houden van dieren naar voren. Behalve als zelfstandige benadering kan het samengaan met onderdelen uit alle drie de genoemde rechtvaardigingsvormen. In algemene zin stelt het als criterium dat:

- Een houderij gerechtvaardigd is als wij mensen in staat zijn de verplichtingen te dragen en te vervullen die volgen uit de mate van afhankelijkheid van het dier die gepaard gaat met het houden.

Figuur 2: Plaatsbepaling van de tradities van rechtvaardiging op het continuüm van visies op de vraag of we dieren mogen houden.

IV. Conclusie

Of het houden van dieren te rechtvaardigen is, is afhankelijk van de waarde die gehecht wordt aan het dier en het ethisch theoretische kader dat gebruikt wordt.

Concreet betekent dit voor het dierbeleid dat er allereerst een expliciete keuze gemaakt wordt met betrekking tot de morele waarde van het dier. De erkenning van de intrinsieke waarde van het dier is nu het uitgangspunt, maar vraagt om verdere uitwerking. Het gaat hierbij vooral om

meer helderheid voor wat betreft de relatie tussen de erkenning van de intrinsieke waarde en de concrete morele verplichtingen ten opzichte van dieren die daar uit volgen.

Het vereist ten tweede een keuze in de wijze van rechtvaardiging. De gepresenteerde theoretische kaders voor morele rechtvaardiging kunnen in praktijk complementair zijn, maar zij zijn niet uitwisselbaar. Dit vraagt in beleid om een bewuste keuze voor een benadering te maken. De huidige nadruk op waardenafwegingen wordt geconfronteerd met andere legitieme benaderingen die gebruik maken van, bijvoorbeeld, rechten en mens-dier relaties.

Ten derde betekent een rechtvaardiging van het houden van dieren dat keuzes consistent door gevoerd worden. Dit vraagt om een reflectie op het huidige beleid, maar ook om een bewuste afweging bij nieuw beleid. Consistentie betekent hierbij niet noodzakelijkerwijs dat het beleid in alle gevallen identiek is voor alle dieren, maar wel dat gelijke gevallen gelijk worden behandeld op basis van de gekozen standpunten in de discussie over de morele waarde van het dier.

Tenslotte betekent rechtvaardiging voor beleid dat het gekozen beleid onderbouwd en verantwoord dient te worden ten opzichte van anderen die het dier een andere morele waarde toekennen. Enerzijds betekent respect voor de opvattingen van anderen niet dat elke keuze even goed of zelfs uitwisselbaar is. Een morele keuze voor een van de rechtvaardigingsposities voor het beleid kan legitiem zijn en kan goed te onderbouwen zijn. Anderzijds ontslaat het feit dat de genoemde rechtvaardigingsstrategieën theoretisch en praktisch onverenigbaar met elkaar kunnen zijn, de overheid niet van de verplichting om de meningen van anderen te blijven respecteren. Dit vraagt nadrukkelijk om meer dan een feitendiscussie. Het gaat om een onderbouwing van en discussie over de waarden die onder het dierbeleid liggen.

1. HOUDEN VAN DIEREN: VOER VOOR DISCUSSIE

Met 16 miljoen Nederlanders houden we van dieren. Dat 'houden van' vullen we echter op heel diverse manieren in. Voor velen betekent het dat we dieren graag om ons heen hebben met als gevolg dat er in Nederland 3,3 miljoen katten en 1,8 miljoen honden leven en er zo'n 19 miljoen aquarium- en vijvervissen rondzwemmen. Voor een minstens zo grote groep betekent houden van dieren dat we ze graag op ons bord zien. Het gevolg is dat we in nog grotere aantallen varkens, koeien en kippen houden voor de voedselproductie.²

De discussie over het houden van dieren gaat echter over meer dan aantallen. Het roept een breed scala van vragen op over, onder andere huisvesting, verzorging en diergeneeskundige zorg, maar ook over niet diergerichte zaken zoals risico's voor mens, ecosysteem en milieu. Daarbij gaat het om hele diverse discussies. Zo omvat de discussie over de vraag hoe je het beste dieren kunt huisvesten zowel de vraag of in megastallen niet te veel dieren bij elkaar zitten, alsook de vraag of het welzijn van een konijn, dat alleen in een hok in de achtertuin zit, nog gewaarborgd kan worden. Bij de vraag wat goede veterinaire zorg inhoudt, draait het zowel om de wenselijkheid van preventief gebruik van antibiotica, alsook om de vraag hoe ver je moet gaan met diergeneeskundige zorg aan ernstig zieke gezelschapsdieren.

Dit leidt er toe dat er over het houden van dieren uitgebreid gediscussieerd wordt in de media, de politiek en de wetenschap. Dat is niet nieuw. Al in de achttiende eeuw leidden het gebruik en het doden van dieren tot discussie en werden vragen gesteld bij het gebruik van dieren voor de wetenschap (cf. Kluvel, 2009). In de huidige discussie wordt echter één fundamentele vraag steeds vaker expliciet gesteld: wat is de rechtvaardiging van het houden van dieren? (cf. RDA, 2010) Het is een gegeven dat er dieren zijn, dat die door mensen gehouden worden en dat het huidige overheidsbeleid het houden van dieren toestaat. Die feiten zeggen echter nog niet of, en zo ja waarom het houden van dieren terecht is. Die vraag is vaak impliciet beantwoord, maar wordt nu steeds vaker expliciet gesteld. Het stellen van die vraag, maakt ook direct duidelijk dat er in praktijk geen eensluidend antwoord blijkt te zijn. Voor sommigen is het houden van dieren in alle gevallen onbespreekbaar, terwijl anderen in het houden van dieren geen enkel bezwaar zien.

1.1 Aanleiding en noodzaak voor discussie over rechtvaardiging

De diversiteit van meningen is niet uniek voor dierhouderij. Ook op andere terreinen lopen de meningen in de samenleving ver uiteen. Er zijn echter tenminste twee argumenten waarom een publieke discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren noodzakelijk is.

Het eerste argument heeft te maken met de mens-dier relatie. Zoals Kluvel (2009) treffend stelt is de mens biologisch gezien een dier, maar tegelijkertijd is een dier geen mens. Zij wijst er op dat dit leidt tot een spanningsveld van verwantschap *en* vervreemding. We kunnen ons herkennen in dieren, zelfs in hen onze gelijken zien, maar tegelijk ook sterk bewust zijn van wat ons onderscheidt. Hoe wij naar onszelf kijken en onszelf beoordelen, heeft invloed op ons beeld van dieren. Zo is de nadruk op het onderscheid tussen mens en dier dat vaak aan Descartes wordt toegeschreven gerelateerd aan het bijbehorende rationele mensbeeld met een sterke nadruk op het intellect. Ook mensbeelden die gefundeerd zijn in religieuze tradities, hebben invloed op specifieke visies over de waarde van dieren. Zo worden in de islamitische traditie zowel mens als dier gezien als geschapen door God en wordt gesteld dat dieren een ziel hebben. Tegelijk wordt het onderscheid tussen mens en dier benadrukt door te stellen dat deze ziel niet vergelijkbaar is met die van de mens, omdat mensen bewust kunnen handelen (Foltz 2006, p. 6). Hierdoor mogen dieren wel gehouden worden, maar ligt er een sterke nadruk op rentmeesterschap, in de zin van verantwoording ten opzichte van de God die mens en dier geschapen heeft.

Deze invloed van opvattingen over de oorsprong en waarde van de mens op de waardering van dieren betekent in de praktijk dat keuzes over hoe we in de samenleving met dieren omgaan nooit los staan van vragen over hoe wij onszelf en anderen zien. De vraag wat wel en niet rechtvaardig is met betrekking tot dieren kan in veel gevallen niet los gezien worden van de vraag hoe in de samenleving met mensen wordt omgegaan. Het bekendste voorbeeld zijn de discussies over de vraag waarom de inzet van mensen met ernstige mentale beperkingen voor medisch onderzoek op sterk maatschappelijk verzet stuit, terwijl de inzet van dieren met meer mentale capaciteiten in veel landen is toegestaan (Singer, 1995). Dit laat zien dat de discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren vraagt om *publieke* discussie. Discussiëren over dieren gaat niet alleen over dieren, maar ook altijd over mensen.

Een tweede argument voor een expliciete discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren start in de noodzaak van beleid. Dierhouderij is, mede door bovengenoemde aantallen niet meer denkbaar zonder overheidsbeleid. De hoeveelheid dieren die in Nederland leven en de

² Het gaat hierbij om ca. varkens 12 miljoen, kippen 97 miljoen, rundvee 3,4 miljoen, melkvee 2,5 miljoen

diversiteit aan vormen van diergebruik vragen om beleid. Daarbij gaat het minimaal om het stellen van randvoorwaarden en wettelijke kaders, waarbinnen individuen en organisaties dieren mogen houden. Die kaders zijn nodig om te kunnen omgaan met de verschillende en soms zelfs conflicterende belangen en visies op het houden van dieren. Mensen die, bijvoorbeeld, dieren voor hobbydoeleinden houden, hebben vaak andere wensen en belangen tijdens een uitbraak van een dierziekte dan bedrijven die dieren om commerciële redenen houden (cf. Cohen, 2010). Het omgaan met die tegenstrijdige belangen bij een concrete uitbraak vraagt om beleid. Beleid vraagt echter om keuzes die niet waardenneutraal kunnen zijn en waarbij eenvoudige oplossingen niet voor de hand liggen. Er is vaak sprake van een spanningsveld. Enerzijds vraagt beleid om expliciete keuzes en veronderstelt elke vorm van beleid een positiebepaling in het vraagstuk over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Anderzijds, dient beleid in een democratische samenleving recht te doen aan de diversiteit aan visies in de maatschappij. Deze laatste eis roept echter vragen op zolang er in de samenleving elkaar uitsluitende visies over het houden van dieren bestaan. Overheidsbeleid kan in praktijk niet alle partijen vertegenwoordigen. De eis van 'recht doen aan' kan echter wel ingevuld worden in de zin dat alle visies op het houden van dieren in het beleid worden meegewogen en het gevoerde beleid verantwoord kan worden ten opzichte van alle partijen. Om tot dat punt te komen is een publieke discussie over het houden van dieren noodzakelijk.

1.2 Opzet en structuur

Dit essay richt zich op een viertal achtergrondvragen bij een discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Allereerst veronderstelt een discussie over rechtvaardiging helderheid over wat we precies verstaan onder rechtvaardiging. Hierbij wordt expliciet ingegaan op de morele dimensie. Rechtvaardiging vraagt niet alleen naar empirische gegevens, bijvoorbeeld of en hoeveel dieren gehouden worden, maar richt zich vooral op de vraag of dat juist is en of we dit behoren te doen. Met die normatieve vraag bevinden we ons op het terrein van de moraal (hoofdstuk 2).

Het essay richt zich vervolgens op de vraag waarom het houden van dieren om een rechtvaardiging vraagt. Je kunt immers stellen dat we al eeuwen dieren voor zeer uiteenlopende doelen houden zonder dat de rechtvaardigingsvraag expliciet gesteld werd. Hiervoor kunnen twee type argumenten gegeven worden. Een argument begint bij respect voor meningen en opvattingen van burgers. Het andere argument start in de discussie over de morele status van dieren (hoofdstuk 3).

Een derde vraag die opkomt, is wat er precies gerechtvaardigd dient te worden. Wat zijn de probleempunten bij het houden van dieren? Gaat het om het houden op zich, om de wijze van houden of om de nastrevenswaardigheid van de doelen waarvoor dieren worden gehouden? Helderheid op dit punt is essentieel voor een vruchtbare discussie (hoofdstuk 4).

Als vierde stap richt de analyse zich op de vraag of en in welke mate rechtvaardiging mogelijk is. De beantwoording van die vraag is afhankelijk van het ethisch theoretisch kader dat men kiest. In het hoofdstuk wordt gekeken naar rechtvaardigingen in termen van rechten, welzijn en waarden (hoofdstuk 5). Het essay besluit met enkele conclusies over de rechtvaardiging van het houden van dieren (hoofdstuk 6).

Het essay richt zich primair op de vraag of het houden van dieren te rechtvaardigen is. De bredere vraag of specifieke vormen van houderij acceptabel zijn valt buiten de scope van dit stuk. Deels omdat dit een analyse vraagt op detailniveau, waarbij ook niet-ethische expertise onontbeerlijk is. In voorbeelden zal echter wel verwezen worden naar concrete praktijken. Daarnaast gaat het bij een rechtvaardiging van de houderij niet enkel om dieren alleen. Zo kunnen argumenten over de effecten op het milieu of de natuur of humane gezondheidsrisico's door het houden van dieren meespelen in de beoordeling van een houderij nog los van de vraag of het houden van dieren in zo'n praktijk gerechtvaardigd is. Die laatste vraag is de kern van dit essay.

Kern:

1. De onderliggende vraag naar rechtvaardiging van het houden van dieren is boven komen drijven.

Het houden van dieren roept vragen op. Dat beperkt zich niet tot de vraag hoe je het beste dieren kunt houden. In de huidige discussie wordt één fundamentele vraag steeds vaker expliciet gesteld: wat is de rechtvaardiging van het houden van dieren?

2. De beantwoording van de vraag naar de rechtvaardiging van het houden van dieren vereist een publieke discussie.

Er zijn hiervoor tenminste twee redenen (a) de relatie tussen visies op de mens en onze dierbeelden betekent in praktijk dat keuzes over hoe we in de samenleving met dieren omgaan niet los staan van vragen over hoe wij onszelf en anderen zien. En (b) diergebruik is niet meer denkbaar zonder overheidsbeleid. Daarbij is sprake van een spanningsveld. Enerzijds vraagt beleid om expliciete keuzes. Anderzijds, dient beleid in een democratische samenleving recht te doen aan de meningen in de maatschappij. In de samenleving zijn er echter elkaar uitsluitende visies over het houden van dieren. Overheidsbeleid kan in praktijk niet alle partijen vertegenwoordigen. Om desondanks invulling te geven aan de eis van 'recht doen aan' dienen alle visies op het houden van dieren in het beleid te worden meegewogen. Om tot dat punt te komen is een publieke discussie over het houden van dieren voor verschillende doeleinden noodzakelijk.

3. Vier vragen vormen de structuur van het essay

Het essay richt zich op de vraag of het houden van dieren te rechtvaardigen is. De bredere vraag of specifieke vormen van houderij acceptabel zijn valt buiten de scope van de analyse. Het essay richt zie op vier vragen:

- a. Wat verstaan we onder morele rechtvaardiging?
- b. Waarom is rechtvaardiging van het houden van dieren nodig?
- c. Wat vraagt om een rechtvaardiging?
- d. Welke mogelijkheden zijn er om tot een rechtvaardiging te komen?

2. RECHTVAARDIGING ALS EEN MOREEL VRAAGSTUK

Rechtvaardigen gaat om het vaststellen van rechtvaardigheid of om de juistheid van een handeling of situatie aan te tonen. In de meest letterlijke zin betekent rechtvaardigen het proces waarin vastgesteld wordt of iets recht, in de zin van goed gaat. Door het aspect van recht en juistheid gaat het bij rechtvaardiging om een normatief vraagstuk. Niet de vraag *of* en *hoe* we dieren houden staat centraal, maar of het *terecht* is dat we dieren houden, en zo ja onder welke voorwaarden. Dit veronderstelt een normatief kader dat antwoord kan bieden op de vraag naar de juistheid of op z'n minst naar de verdedigbaarheid.

De vraag of het gerechtvaardigd is om dieren te houden is breed en veelomvattend. Dit essay zal daarom enkele keuzes maken. Ten eerste richt het essay zich niet zozeer op het vaststellen of en onder welke voorwaarden het houden van specifieke dieren rechtvaardig is, maar werkt het voornamelijk de verschillende benaderingen van rechtvaardiging uit die ten grondslag liggen aan de concrete standpunten in de discussie over het houden van dieren. Met andere woorden, de nadruk ligt op het rechtvaardigingsproces en minder op het vaststellen van de rechtvaardigheid van concrete houderijen.

Ten tweede, richt dit essay zich op een specifiek normatief kader waarbinnen het houden van dieren gerechtvaardigd wordt. In praktijk zijn er diverse kaders, waardoor er ook verschillende vormen van rechtvaardigingen zijn. Zo kan er sprake zijn van politieke rechtvaardiging van een situatie, bijvoorbeeld als meer dan de helft van de Tweede Kamer voor een motie stemt. Of van wettelijke rechtvaardiging als een handeling conform de vigerende wetten wordt uitgevoerd. In dit essay ligt de nadruk op de *morele* rechtvaardiging van het houden van dieren. Hierbij gaat het om de vraag of (en zo ja onder welke voorwaarden) het houden van dieren te rechtvaardigen is vanuit morele waarden en normen. Het gaat daarbij om de vraag hoe wij ons als mensen behoren te verhouden ten opzichte van dieren. Met die vraag zijn we op het terrein van de moraal en de ethiek. Ethiek neemt de empirische werkelijkheid als vertrekpunt, maar onderzoekt hoe we daarmee behoren om te gaan. Bij het houden van dieren betekent dit dat de ethiek zich richt op de vraag wat wel en niet met dieren mag en wat wenselijk is. Elk antwoord verwijst naar bepaalde waarden en normen, die onderdeel uitmaken van een persoonlijke moraal of een groepsmoraal. Bij morele rechtvaardiging gaat het om het beargumenteren van de legitimiteit van een handeling of een situatie op basis van argumenten die verwijzen naar morele waarden, principes en normen en die gefundeerd zijn in ethische theorieën.

De keuze voor de nadruk op de morele rechtvaardiging relativeert het belang van andere vormen van rechtvaardiging niet. De morele rechtvaardiging is echter in de discussie over dierhouderij vaak complementair aan andere vormen van rechtvaardiging. Zo veronderstellen politieke of juridische rechtvaardiging al bepaalde morele kaders, zoals de waarde van democratie of de erkenning van de wetgevende macht.³

Rechtvaardiging als moreel vraagstuk roept echter direct de vraag op of het wel mogelijk is te bepalen of iets juist of legitiem is. De vraag hoe wij met dieren behoren om te gaan is in praktijk nog helder, maar over de mogelijke antwoorden blijft er voortdurend discussie. De vraag is, kunnen we wel spreken over rechtvaardiging? En als dat mogelijk is wat betekent het dan dat zo'n rechtvaardiging moet plaatsvinden in een publieke context?

2.1 Het probleem van morele pluraliteit en de mogelijkheid van rechtvaardiging

Mensen verschillen voortdurend met elkaar van mening. Soms gaat dat over feitelijke zaken, zoals de vraag of het voor een hond gezonder is om vier keer in plaats van twee keer per dag te wandelen. In andere gevallen verschillen mensen van mening over morele kwesties, zoals de vraag hoeveel beweging je de hond behoort te geven. Ondanks dat meningsverschillen over feiten ingewikkeld kunnen zijn, blijken in praktijk vooral morele meningsverschillen lastig te hanteren. Discussies over megastallen, proefdiergebruik en ritueel slachten laten zien dat morele meningsverschillen diepgeworteld zijn en onderwerp zijn van een langlopend maatschappelijk debat. Weliswaar spelen in die discussies ook feitelijke onduidelijkheden of meningsverschillen over de feiten een belangrijke rol, zoals de vraag of een bepaalde in vitro test ook daadwerkelijk een dierproef volledig kan vervangen. Maar in veel gevallen zijn deze discussies niet te reduceren tot een gebrek aan kennis of een verschil in feitelijke inzichten. Het maatschappelijke debat over het gebruik van dieren voor bont laat, bijvoorbeeld, zien dat ook als er veel feitelijke informatie is over de welzijnsimpact van de huisvesting van nertsen er nog steeds discussie bestaat over de vraag of

³ Tegelijk heeft een morele discussie ook vaak een wettelijk, politiek of institutioneel kader nodig, waarbinnen het debat gevoerd kan worden en dat procedures schept die helpen om te kunnen omgaan met verschillen die ondanks het debat blijven bestaan (zie ook § 2.2, Morele rechtvaardiging in een publieke context).

we die dieren voor dit doel mogen houden. Sterker nog, voor- en tegenstanders lijken nauwelijks dichter bij elkaar te komen.

Deze voorbeelden roepen de vraag op hoe het kan dat morele vraagstukken vaak zo moeilijk te hanteren zijn. Het lijkt dat, ook als iedereen open is over zijn of haar morele opvattingen en op een inzichtelijke manier redeneert, er een pluralisme blijft van onverenigbare, maar "goede en belangrijke" waarden en principes (Benjamin, 2001, p. 27). Een mogelijke verklaring is de stelling dat er simpelweg geen juist of eenduidig antwoord is op een moreel vraagstuk. Vanuit dit perspectief van moreel relativisme is de morele pluraliteit niet enkel een beschrijving van aantoonbare verschillen, maar is het verbonden met een specifieke meta-ethische⁴ visie. Die visie houdt in dat er geen één moreel juiste waarheid is en dat wij ook uniforme meetlat hebben, die we zouden kunnen gebruiken om morele oordelen te beoordelen en te vergelijken. Dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat elke morele uitspraak triviaal is, maar dat de waarheid en geldigheid ervan altijd beperkt is tot een specifieke persoon of een bepaalde groep. De rechtvaardiging van een bepaalde morele positie is daardoor ook beperkt tot die groep of samenleving. Bijvoorbeeld, de afwijzing van houden van pelsdieren kan in de ene samenleving een gerechtvaardigde positie zijn, maar dat hoeft niet noodzakelijkerwijs ook zo te zijn voor een andere samenleving. Denk bijvoorbeeld aan de verschillen tussen Oostenrijk waar deze vorm van dierhouderij verboden is en Finland, waar het juist een pelsdierhouderij niet alleen veel voorkomt en geaccepteerd is.

Op basis van het laatste voorbeeld lijkt de positie van het moreel relativisme een adequate beschrijving te geven van de werkelijkheid. Zelfs binnen Europa zijn immers grote verschillen, waarbij iedere samenleving voor zich van mening is dat het een te rechtvaardigen positie inneemt. Die verschillen kunnen echter nog verklaard worden door te wijzen op niet-morele, feitelijke verschillen, zoals bewonersaantallen, cultuurhistorische tradities of taal. De claim van het moreel relativisme als meta-ethische positie gaat echter verder. Zij stelt dat, los van de feitelijke verschillen, het eenvoudigweg niet mogelijk is de verschillen tussen landen op basis van rationele morele redenen op te lossen. Rechtvaardiging is daardoor altijd iets relatiefs (Gowans, 2008).

Deze laatste claim is echter problematisch. Vanuit dit perspectief is een moreel debat niet langer een discussie, waarbij mensen verschillende meningen hebben over één thema, maar enkel nog een plek waar meningen over verschillende thema's worden uitgewisseld (cf. Moore 1912; Sturgeon 1994). Concreet houdt dit, bijvoorbeeld, in dat uitspraken over de rechtvaardiging van kwelspelen, zoals stierenvechten in Spanje iets anders betekent dan in Nederland. We denken dat we over hetzelfde spreken, maar in praktijk zijn het – ook in morele zin – verschillende vraagstukken. We praten over verschillende zaken. De consequentie dat we eigenlijk allemaal over iets anders praten, is op zijn minst contra intuïtief. In praktijk hebben we immers vaak de overtuiging dat we *wel* over hetzelfde spreken en dat we inhoudelijke argumenten menen te hebben op basis waarvan we zowel iets kunnen zeggen over het ganstrekken in Nederland als over het stierenvechten in Spanje (Sturgeon, 1994; Ryan, 2003). Zonder te claimen dat morele uitspraken objectief zijn, hebben ze wel een universalistische claim in de zin dat de geldigheid niet beperkt is tot die ene persoon en die ene specifieke context. Als een groep in Nederland van mening is dat het welzijn van dieren gerespecteerd dient te worden dan heeft dat een grotere geldingskracht en reikwijdte dan enkel voor die specifieke groep. Vaak komt zo'n mening met argumenten, waarvan de voorstanders stellen dat ze ook geldig zijn voor anderen. Hierdoor is het mogelijk de discussie aan te gaan en anderen aan te spreken, zoals, in juni van dit jaar, Australië Indonesië heeft aangesproken op de kwaliteit van de Indonesische slachthuizen.⁵

Deze nadruk op de objectiverende claim van morele uitspraken ontkent moreel pluralisme in de zin van het bestaan van verschillende meningen niet, maar ontkent dat deze verschillen een inhoudelijke discussie daarover in de weg zou staan. Ondanks de verschillen spreken we vaak over dezelfde morele problemen en maken we gebruik van een gedeeld moreel vocabulaire in termen van waarden, idealen, principes en normen.

Voor de discussie over rechtvaardiging betekent deze positie dat de bestaande morele pluraliteit de discussie niet makkelijk maakt. Er zijn fundamentele morele verschillen, die niet eenvoudig te overbruggen zijn. Tegelijk is dit empirische gegeven geen conversatiestopper. Een discussie over morele rechtvaardigheid blijft mogelijk door uitwisseling van onderliggende argumenten. Bovendien kunnen, met behulp van criteria als consistentie en redelijkheid voorstellen voor rechtvaardiging onderling vergeleken en beoordeeld worden. Dit zal niet resulteren in standpunten die onmiddellijk en overal ter wereld toepasbaar zijn, maar ze kunnen wel een zeggingskracht hebben die verder gaat dan de eigen groep of samenleving.

⁴ Meta-ethiek is het deel van ethiek dat zich bezighoudt met de vooronderstellingen van de ethiek. Het (a) vraagt naar de status van morele uitspraken. (b) naar noodzakelijke voorwaarden voor moreel handelen en (c) het doordenkt het centrale begrippenkader, zoals de morele begrippen 'goed' of 'juist'.

⁵ Zie: <http://nos.nl/op3/artikel/246669-australie-stopt-veetransport-naar-indonesie.html>

2.2. Morele rechtvaardiging in een publieke context

Het houden van dieren is vaak verbonden met persoonlijke opvattingen en preferenties. Mensen houden er van om een hond of konijn voor gezelschap te staan in een familietraditie waarin men al vele jaren melkvee heeft. Tegelijk leidt de omvang van het aantal gehouden dieren er toe dat diervraagstukken ook op publiek niveau om wet- en regelgeving vragen. Dat betekent voor de discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren dat ook die een publieke dimensie heeft.

In een liberale samenleving wordt beleid pas als legitiem beschouwd als het vanuit alle individuele perspectieven als "redelijk" beoordeeld kan worden. Dit wil niet zeggen dat iedereen inhoudelijk achter het beleid staat. Dat zou gezien het hierboven beschreven morele pluralisme niet haalbaar zijn. Het gaat er om dat het beleid gebaseerd is op principes, die niemand redelijkerwijs kan afwijzen (Scanlon, 1998; Kymlicka, 2002), of dat ontstaat als resultaat van een machtsvrije dialoog van gelijken (Habermas, 2005). Concreet betekent dit dat beleid pas legitiem is als het vanuit het perspectief van een rationele en redelijke burger te begrijpen en te accepteren is. Begrijpen en accepteren betekent niet noodzakelijkerwijs dat iemand de beleidskeuze volledig deelt. Het kan, bijvoorbeeld, betekenen dat iemand het doden in plaats van het behandelen van zijn zieke dieren tijdens een uitbraak van een dierziekte onwenselijk vindt, maar de maatregel om de dieren te doden toch legitiem vindt gezien het gevaar dat zijn dieren vormen voor anderen. Dit perspectief vraagt van iedere burger om publieke afwegingen en het beleid niet alleen te beoordelen vanuit persoonlijke voorkeuren en belangen, maar vooral als een actor die ook de publieke belangen laat meewegen. Het gaat uit van de rationaliteit en redelijkheid van burgers en gaat vaak samen met een streven naar een publieke consensus.

Op beide aspecten is kritiek. Allereerst is er kritiek op de nadruk op rationaliteit. Hierbij wordt gesteld dat de centrale rol die rationaliteit en redelijkheid krijgt niet meer is dan een ideaal beeld (cf. Blackburn, 1998). Ook autonome en volledig geïnformeerde personen kunnen immers irrationeel gedrag vertonen (cf. Kalis, 2009). En ook redelijke personen kunnen met elkaar van mening verschillen als het echt moeilijk wordt, omdat persoonlijke oordelen en de interpretaties van de situaties kunnen verschillen (Rawls, 1993, 56). De kritiek is terecht in de zin dat er in praktijk altijd een spanning bestaat tussen rationaliteit en iemands daadwerkelijke gedrag of handelen. Desondanks is het essentieel om in het maatschappelijke debat wel het vertrekpunt te kiezen in de autonomie en rationaliteit van de burger. Het gaat dan om rationaliteit als een morele vooronderstelling. Ondanks dat mensen in praktijk niet (altijd) voldoen aan het beeld van de rationele actor, gaat het bij de publieke rechtvaardiging om de vraag of beleid legitiem is als iemand dat zou beoordelen als ware hij een rationele actor die alle redelijke belangen in de afweging meeneemt.

Een tweede kritiekpunt op de nadruk op redelijkheid en rationaliteit als centrale criteria in de publieke discussie is de claim dat dit vaak gepaard gaat met het streven naar consensus. Ook als normatief ideaal dat rekening houdt met de niet-rationele neigingen en gevoelens van mensen is de nadruk op rationaliteit vaak gericht op het voorkomen van conflicten en het bereiken van consensus. Op het eerste gezicht lijkt dit streven naar gemeenschappelijkheid en het voorkomen van morele conflicten een wenselijke situatie voor een samenleving. Toch stelt iemand als Foucault dat een zoektocht naar een vorm van moraal die acceptabel is voor iedereen, in de zin dat iedereen er zich aan onderwerpt hem vreselijk lijkt.⁶ De notie van een publieke rechtvaardiging, die meningen en opvattingen toetst aan die gemeenschappelijke moraal is volgens hem op z'n minst autoritair. Als we naar het idee van Etzioni kijken, lijkt op dat punt inderdaad een gevaar te schuilen. Hij stelt dat een goede samenleving niet neutraal is en dat ze het niet aan individuele burgers overlaat of het milieu wel of niet vervuuld mag worden of dat familieleden wel of niet misbruikt mogen worden. Een goede samenleving heeft een set van kerndeugden, die bepalen wat als moreel goed wordt beschouwd (2001, p. xv). Burgers dienen zich daar aan het houden. Dat roept echter de vraag op naar de verhouding tussen de samenleving en haar leden en tussen de individuele moraal en de groeps Moraal.

Bovendien is het maar de vraag of het streven naar consensus altijd wenselijk is. Niet voor niets wordt democratie meer dan eens gedefinieerd in termen van georganiseerd wantrouwen. Dissensus en kritiek zijn essentieel om de kwaliteit van beleid te toetsen en aan te scherpen.

Het valt buiten het bereik van dit essay om deze vragen in detail uit te werken, maar voor dit essay over de concrete discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren in een publieke context spelen rationaliteit en consensus een centrale rol. Ten eerste dient de publieke discussie te starten vanuit het ideaal van de burger als autonome persoon die te allen tijde meer is dan de instrumentele rol die hij of zij in de samenleving speelt. De discussie dient gevoerd te

⁶ "La recherche d'une forme de morale qui serait acceptable par tout le monde – en ce sens que tout le monde devrait s'y soumettre – me paraît catastrophique." Foucault, 1984

worden uit respect voor die autonome burger⁷ en de inhoudelijke beleidsthema's dienen ook gerechtvaardigd te worden vanuit het perspectief van dat ideaal van rationaliteit.

Ten tweede is het doel hierbij niet zozeer om een eenduidige moraal te construeren, maar om kritische reflectie op bestaande morele visies mogelijk te maken. Consensus is hierbij nadrukkelijk geen ideaal dat altijd nagestreefd moet worden. Een publieke discussie, die start bij het respect voor de ander, dient constructief te zijn, maar concreet kan dit uitstekend samengaan met het doorbreken van een consensus om een inhoudelijke discussie opgang te brengen. Zo staat de huidige consensus over de aanvaardbaarheid van het houden van dieren voor gezelschap een kritische discussie over de rechtvaardiging daarvan niet in de weg.

Tot slot geldt dat de publieke morele discussie over rechtvaardiging zelf zijn grenzen kent. Je kunt over alles discussiëren, maar een discussie is niet alles. Een maatschappelijk debat dat aan bovenstaande twee voorwaarden voldoet kan nog steeds resulteren in sterke meningsverschillen. Bernstein (1992, 221) stelt daarom terecht dat 'Any society must have some procedures for dealing with conflicts that cannot be resolved by argumentation – even when all parties are committed to rational argumentation.'

2.3 Conclusie: rechtvaardiging is moeilijk, maar mogelijk

Of een morele rechtvaardiging mogelijk is, is een vraag die omgeven is door wetenschappelijke discussie. Dit essay start echter in het uitgangspunt dat de moraal en de ethische reflectie daarop een kader bieden om morele rechtvaardigingsgronden te geven bij het houden van dieren. De grote en voortdurende diversiteit aan morele opvattingen met betrekking tot dieren betekent niet het einde aan een zinvolle discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het is mogelijk om tot morele oordelen te komen die een reikwijdte en zeggingskracht hebben die voorbij gaat aan de eigen groep of samenleving. Concreet kan dit betekenen dat er niet altijd een universeel gedeelde rechtvaardiging bereikt kan worden, maar dat het wel mogelijk is om tot een morele verdediging te komen van een handeling die, of een standpunt dat vanuit diverse morele visies als verdedigbaar en legitiem wordt beschouwd.

⁷ Ook als deze expert kennis mist of in bepaalde gevallen niet volledig rationeel handelt.

Kern*1. Nadruk op rechtvaardiging als een moreel vraagstuk*

Bij rechtvaardiging gaat het er om de juistheid van een handeling of situatie aan te tonen. Het gaat niet om het feit *dat* we dieren houden, maar om de reden *waarom* dieren gehouden worden en of dit terecht is. Dit veronderstelt een normatief kader. De moraal en de ethische reflectie daarop bieden zo'n kader. Het helpt de vraag te beantwoorden of we dieren behoren te houden, en zo ja onder welke voorwaarden.

2. Veel meningen, maar nog wel een zinvolle discussie

Mensen verschillen voortdurend van mening. Vooral bij morele vraagstukken lopen de standpunten soms ver uiteen. Dat roept de vraag op of een ethische discussie wel mogelijk is en of de moraal wel een zinvol normatief kader kan bieden. Die vraag is omgeven door wetenschappelijke discussie. Het essay start echter in het uitgangspunt dat de moraal en de ethische reflectie daarop een kader bieden om morele rechtvaardigingsgronden te geven bij het houden van dieren. Enerzijds is het met behulp van ethische reflectie mogelijk om het persoonlijke karakter van moraal serieus te nemen en tegelijk te verbinden met relevante feiten en theoretisch ondersteunde morele principes. Hierdoor is de reikwijdte of de geldigheid van morele opvattingen niet beperkt tot een persoon of een groep. Anderzijds zijn er binnen de ethiek fundamentele discussies over de vraag hoe een proces van rechtvaardiging vorm krijgt en wat de resultaten zijn van zo'n proces in termen van uitspraken over rechtvaardigheid. In die discussie start dit essay vanuit het uitgangspunt dat door uitwisseling van morele argumenten een inhoudelijke ethische discussie mogelijk is en dat met behulp van criteria als consistentie en redelijkheid voorstellen voor rechtvaardiging onderling vergeleken en beoordeeld kunnen worden.

3. Start en grenzen aan de discussie

Een maatschappelijk debat over de rechtvaardiging van het houden van dieren start vanuit het ideaal van de burger als autonome persoon. Dat betekent dat de discussie scherp gevoerd kan worden, maar altijd vanuit het respect voor de ander, waarbij hij of zij altijd meer is dan de rol die hij of zij in de samenleving speelt. Ten tweede start het publieke debat vanuit de houding van wederzijds begrip, maar is er een grens in de zin dat het doel van het debat niet noodzakelijkerwijs de definitie van een eenduidige moraal is.

4. Over alles valt te discussiëren, maar discussie is niet alles

Ondanks het nut en de noodzaak van een publiek moreel debat over rechtvaardiging van het houden van dieren zullen er tijdens en ook na het debat (wettelijke, politieke of institutionele) procedures zijn die helpen om te kunnen omgaan met de bestaande tegenstellingen.

3. WAAROM IS RECHTVAARDIGING NODIG?

Er is een toenemende aandacht voor dieren en diergebruik. Dat uit zich onder andere in het toegenomen aantal kamervragen over diervraagstukken, het opstellen van de Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid (EL&I, 2012), diverse initiatieven om diergebruik voor voedsel diervriendelijker te maken en houders van gezelschapsdieren beter voor te lichten. Toch is die aandacht voor dieren vanuit de ethiek gezien nog geen voldoende antwoord op de vraag waarom een rechtvaardiging van het houden van dieren nodig is. Net zo goed als het historisch geïnformeerde argument dat wij al eeuwen dieren houden geen voldoende argument voor de ethiek is om het rechtvaardigingsvraagstuk te laten liggen. Zoals eerder is gesteld, start de ethiek in de wereld van alledag – waarin de publieke aandacht voor dieren toeneemt *en* er een eeuwenlange traditie van het houden van dieren is. De ethiek onderzoekt echter de vraag hoe we met die situatie behoren om te gaan. Die normatieve vraag kan niet enkel met empirische gegevens uit het heden of verleden worden beantwoord. De vraag waarom een rechtvaardiging van het houden van dieren nodig is, vereist morele argumenten. Er zijn grofweg twee, elkaar aanvullende typen argumenten.

3.1 Respect voor individuele burger

Het eerste argument start in het respect voor individuele burgers. Dit is meer dan respect voor iemands mening. Het start in het respect voor autonomie. Hierbij is autonomie iets anders dan onafhankelijkheid. Het gaat om een grondlegend kenmerk van ons persoon-zijn. De kern van autonomie ligt in de capaciteit om de eigen wil te bepalen. Dat laatste stelt een persoon in staat om letterlijk 'auto-nomos' te zijn, dat is, zichzelf de wet te stellen. Wie autonoom handelt, handelt niet alleen in vrijheid, maar ook volgens morele verplichtingen die de persoon zichzelf oplegt en die los staan van mogelijke sancties of verplichtingen van buitenaf. Dit maakt een individu tot iemand die zelfstandig moreel kan handelen. Dit betekent niet dat ieder kan doen waar hij of zij zin in heeft. Autonomie houdt in dat bij de bepaling van iemands morele verplichtingen altijd in ogenschouw genomen wordt of deze verplichting ook door elke andere autonome persoon als morele verplichting geaccepteerd zou kunnen worden. Die ander is immers ook een autonoom persoon en dat geeft hem een gelijkwaardige morele status. Daarom stelt Kant als één van zijn drie centrale claims dat de ander altijd als doel in zichzelf dient te worden behandeld en nooit enkel als een instrument.⁸

Op basis van deze imperatief, of morele vereiste volgt dat, als we geconfronteerd worden met een autonoom persoon, respect voor deze persoon als een doel in zichzelf de enige juiste reactie is. Hij is immers moreel gezien onze gelijke. Deze twee aspecten van autonomie, (a) het in staat zijn tot moreel handelen en (b) de morele gelijkwaardigheid van autonome personen, leiden er toe dat meningen en opvattingen van anderen serieus dienen te worden genomen. Daarom dient elke publieke discussie te starten in het respect voor de autonomie van degene die participeert.⁹ Vanuit dit perspectief krijgen de empirische gegevens over een toenemende aandacht voor diergebruik en het feit dat de vraag naar rechtvaardiging wordt gesteld een normatieve lading. Vanuit het wederzijds respect van autonome personen zijn die ontwikkelingen normatieve redenen om ze serieus te nemen en tot onderwerp van ethische reflectie te maken. Het is ook om die reden dat het beleid recht dient te doen aan de diversiteit aan morele visies in de samenleving. Concreet betekent dit dat wanneer in de samenleving de rechtvaardigingsvraag bij het houden van dieren expliciet wordt gesteld dit meer is dan een gegeven, waar het om politieke of strategische redenen handig is om wel of niet op in te gaan. Uit respect voor de autonomie van diegenen die deze vraag stellen, behoren we die discussie te voeren. De uitkomst ervan wordt echter niet enkel bepaald door het respect voor autonomie.

3.2. De morele positie van het dier

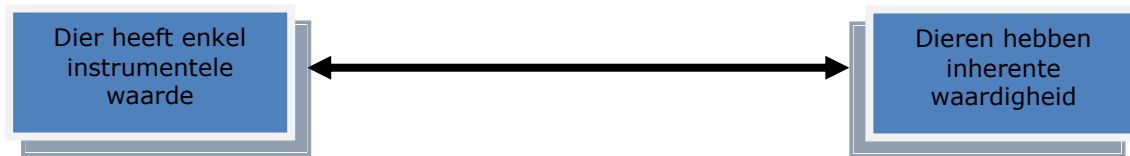
Een tweede type argument start bij de morele positie van het dier. De nadruk op rechtvaardiging veronderstelt dat het dier er toe doet omwille van zichzelf. Dit betekent een positiebepaling op het continuüm van visies met betrekking tot de morele waarde van het dier. Dit continuüm bestaat uit

⁸ "Handle so, daß du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden andern, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchest." Kant, I., *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, §4, 429

⁹ Dit geldt zowel voor diegenen die dit respect voor autonomie als een procedurele voorwaarde stellen voor een juiste publieke morele discussie (bv., Habermas, J., 1996) als voor diegenen die in de autonomie van de mens (en de daarmee verbonden menselijke waardigheid) als de kern van de ethiek beschouwen (bv., Beyleveld & Brownsword, 2001).

een diversiteit aan visies¹⁰ die enerzijds begrensd wordt door de ontkenning van een zelfstandige morele waarde van het dier. De erkenning van de inherente waardigheid van het dier vormt aan de andere zijde een uiterste positie, waardoor het individuele dier moreel gezien – op z'n minst – even beschermwaardig is als de mens.

De hieronder beschreven visies moeten worden gezien als visies op een continuüm en niet als de enige vier mogelijke posities.

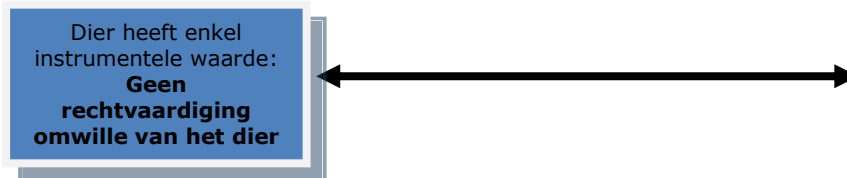

Figuur 1 Continuüm van visies op de morele waarde van het dier

a. Enkel instrumentele waarde

Het linker uiterste van het continuüm wordt gevormd door de visie dat dieren moreel gezien niet zelfstandig meetellen. In deze visie hebben zij geen morele status en is er geen reden tot rechtvaardiging omwille van het dier. Toch kan er vanuit dit perspectief wel een reden zijn om bepaalde vormen van dierhouderij te rechtvaardigen. De reden voor rechtvaardiging is in dat geval niet de morele waarde van het dier, maar het respect voor de autonomie van andere mensen. Dat respect betekent dat de visies op dieren die andere personen hebben in een publieke discussie behoren te worden gerespecteerd. Daarmee worden ook voor diegenen die alleen instrumentele waarde toekent aan een dier de andere visies op het continuüm relevant. Het zijn immers legitieme opvattingen die andere autonome burgers kunnen hebben en verdienen daarom respect.

Pas als men aan het dier morele waarde toekent omwille van het dier zelf dan is het mogelijk dat een inbreuk op de belangen, waarden of rechten van het dier een directe aanleiding is voor een rechtvaardiging van het houden of gebruiken van een dier. In die gevallen is een rechtvaardiging van het houden van dieren met enkel verwijzing naar het feit dat dit voor mensen nuttig is onvoldoende. Wat wel als een voldoende rechtvaardiging kan gelden is afhankelijk van de positie op het continuüm.

Figuur 1a Rechtvaardiging en visie op dier als wezen met enkel instrumentele waarde

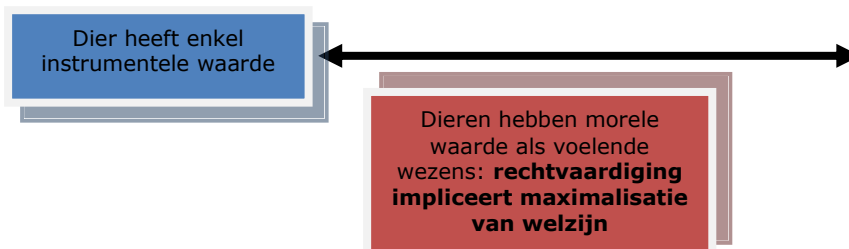
b. Morele waarde op basis van de eigenschap om pijn/ plezier te ervaren

Een eerste onderbouwing start bij de capaciteit om pijn te kunnen ervaren. Er wordt daarbij gewezen op de vergelijkbaarheid van het centraal zenuwstelsel van mens en dier. De overeenkomst van de gebieden in de hersenen die functioneel zijn voor het herkennen en ervaren van pijn heeft voor velen tot de conclusie geleid dat dieren ongerief bewust kunnen ervaren. Met andere woorden, dieren kunnen lijden, net als mensen. Het zijn voelende wezens (sentient beings). Dit empirische gegeven wordt vaak gekoppeld aan twee argumenten. Enerzijds wordt beredeneerd dat de capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren betekent dat dieren daarmee ook een belang hebben om ongerief te vermijden en dat zij geschaad kunnen worden als zij lijden. Een tweede argument is het morele principe dat gelijke belangen gelijk behandeld dienen te worden (Singer, 1995). Hieruit volgt dat het vermogen om pijn te kunnen lijden een voldoende reden is om dieren, net als mensen, omwille van zichzelf moreel serieus te nemen en een morele verplichting

¹⁰ In praktijk komen de verschillende benaderingen met hun nadruk op welzijn, respect en relaties vaak naast elkaar in de discussie voor en worden ook regelmatig hybride versies gebruikt (cf. Nuffield, 2005).

om hun belangen als zelfstandige en gelijkwaardige belangen mee te wegen in een ethische afweging.

Binnen deze redenering, die bouwt op de ethische theorie van het utilisme, hebben dieren¹¹ geen intrinsieke waarde. Alleen geluk is een intrinsieke waarde, in de zin dat het omwille van zichzelf nastrevenswaardig is. Desondanks stelt het utilisme dat – door de capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren – een dier in een ethische afweging nooit te reduceren is tot het nut voor de mens. Het houden van dieren is pas gerechtvaardigd als dat het totale geluk of welzijn van alle betrokkenen – mensen en dieren – maximaliseert. Dit houdt in dat het houden van dieren niet principieel wordt afgewezen, maar kritisch wordt gekeken naar de vraag of het houden van dieren het totale geluk van allen maximaliseert. In praktijk resulteert dit in een visie waarbij aandacht voor dierenwelzijn centraal staat.

Figuur 1b Rechtvaardiging en visie op dier als voelend wezen

c. Het dier heeft intrinsieke waarde

Al sinds de *Nota rijksoverheid en dierenbescherming* (CRM, 1981) is het begrip intrinsieke waarde ingebed in het Nederlands beleid en de wetgeving. De operationalisering is echter ingewikkeld. Dat heeft mede te maken met het feit dat een verwijzing naar intrinsieke waarde in eerste instantie nog niets of de moraal zegt.¹² Het betekent enkel dat de waarde van iets of iemand niet samenvalt met de gebruikswaarde. In de beleidspraktijk is de afgelopen jaren echter een extra stap gemaakt. Intrinsieke waarde bij dieren wordt nu gebruikt om er op te wijzen dat dieren moreel meetellen. Als gevolg hiervan is deze notie ook in artikel 1.3 van de Wet dieren opgenomen. In de huidige discussie is het echter nog niet helder wat dit morele vertrekpunt betekent voor de hoe we dieren laten meetellen in een ethisch oordeel.

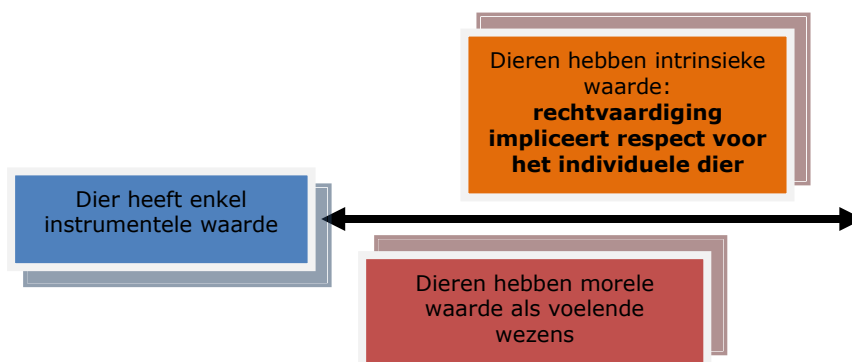
De morele visie die de intrinsieke waarde van het dier centraal zet, kan nauw verwant zijn aan de hierboven beschreven visie (zie §b). In beide gevallen dienen de belangen van een dier meegewogen te worden in de ethische afweging. Het verschil zit in het antwoord op de vraag waarom wij dat dienen te doen. In voorgaande positie dienen wij de belangen van het dier mee te wegen, omdat het een voelend wezen (sentient being) is en de ervaringen van het dier positief en negatief kan bijdragen aan het maximaliseren van de waarde van geluk. Een start bij de intrinsieke waarde van het dier veronderstelt dat het dier *zelf* intrinsieke waarde heeft. Het is niet enkel waardevol, omdat het bij kan dragen aan iets moreel waardevols, zoals geluk of welzijn. Het dier heeft zelf een intrinsieke morele waarde.

Bij de erkenning van intrinsieke waarde komt de notie van respect centraal te staan. In onze relatie met het dier zien we verschillen, maar herkennen we ook moreel relevante overeenkomsten, die een moreel appèl op ons doen. Dat appèl is niet gebaseerd op het feit dat wij mensen die kenmerken ook hebben, maar op de overweging dat bepaalde overeenkomsten moreel relevantie hebben voor de omgang met medemensen. Op basis van de criteria van consistentie en coherentie zijn deze kenmerken ook relevant voor de morele omgang met dieren. Dat geldt voor de capaciteit om pijn te ervaren, maar in nog sterkere mate bij de herkenning van hogere cognitieve capaciteiten, zoals bewustzijn of toekomstbesef bij een dier. Op basis hiervan hebben we directe verplichtingen ten opzichte van het individuele dier. Die verplichtingen omvatten zorg voor het welzijn, maar ook respect voor de integriteit van het dier. Integriteit staat niet los van het dier, maar gaat verder dan welzijn. Het verwijst naar de heelheid en gaafheid van het dier (zie ook §4.1).

¹¹ Dit geldt ook voor mensen.

¹² Zo kunnen we bijvoorbeeld ook spreken over de intrinsieke waarde van een munt. Hierbij gaat het niet om de nominale waarde zoals die op de munt zelf staat, maar om de waarde die het vertegenwoordigt (op basis van de goudwaarde). Dit zegt echter nog niets over de morele waarde van munten.

Voor de rechtvaardigingsvraag betekent dit dat elke vorm van houden of gebruik respect dient te tonen voor het individuele dier. Hierbij gaat het om de morele handeling aan het dier en niet enkel om de gevolgen van de handeling voor het dier. Deze nadruk op respect is een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde. Concreet betekent dit dat (a) verwijzing naar respect het houden of gebruiken van dieren niet automatisch rechtvaardigt en (b) dat de rechtvaardigingsvraag niet enkel in termen van welzijn bediscussieerd kan worden. Het belang van welzijn wordt niet ontkend, maar er wordt gesteld dat ook andere noties zoals de waarde van dierlijk leven of de integriteit van het dier een rol spelen in de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het kan immers zo zijn dat het welzijn van het dier niet wordt geschaad door de handeling, maar dat die handeling desondanks beschouwd wordt als niet respectvol ten opzichte van het dier. Hierbij valt te denken aan de discussie over seks met dieren, waarbij in lang niet altijd duidelijk is of het dier daadwerkelijk gekwetst wordt, maar desondanks het zeer de vraag is of het respect toont voor de intrinsieke waarde van het individuele dier.

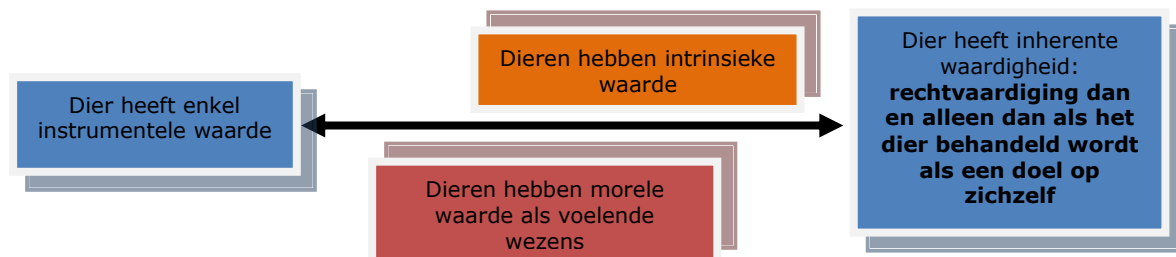

Figuur 1c Rechtvaardiging en visie op dier als wezen met intrinsieke waarde

d. Het dier heeft inherente waardigheid

De rechterkant van het continuüm wordt gevormd door de visie dat dieren weliswaar geen autonome wezens zijn zoals menselijke personen, maar dat (sommige) dieren hoge cognitieve capaciteiten, zoals bewustzijn, toekomstbesef of leervermogen hebben. Hierdoor is het mogelijk om te spreken over preferentie autonomie en zijn het wezens die subject van hun eigen leven zijn (subject-of-a-life) (Regan, 2004). Hierdoor zijn dieren nog geen morele actoren, die verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor hun daden, maar het zijn morele subjecten met emoties, ervaringen, voorkeuren en waarderingen. Op basis hiervan hebben ze een inherente waardigheid en dienen wij hen, net als mensen te behandelen als doel in zichzelf en nooit enkel als middel of instrument. Mens en dier zijn door hun inherente waardigheid moreel gelijkwaardig. De erkenning van inherente waardigheid gaat verder dan die van de intrinsieke waarde. Beide delen weliswaar het aspect dat het dier niet samenvalt met zijn functie voor de mens of de bijdrage die het dier aan het totale geluk of welzijn bijdraagt, maar het toekennen van inherente waardigheid is een veel verdergaande claim. Regan stelt dat dit een zogenaamd categorisch concept is: of je hebt inherente waardigheid, of je hebt het niet. Gradaties zijn hierin niet mogelijk en ook een onderhandeling met of compensatie door andere waarden is niet mogelijk. Een dier blijft te allen tijde een subject dat respect verdient als individueel dier. Het is ook in deze context dat gesproken wordt over dierenrechten: de rechten die nodig zijn om de inherente waardigheid van het individuele te beschermen.

Bij deze redenering is het houden van dieren pas gerechtvaardigd als het respect toont voor de inherente waardigheid van het dier. Met andere woorden, het houden van dieren is alleen te rechtvaardigen als het dier behandeld wordt als een *doel op zichzelf*. In praktijk wordt op basis van deze benadering in meer algemene zin de mogelijkheid van een rechtvaardiging van het houden of gebruiken van dieren ter discussie gesteld. Er wordt dan de nadruk op gelegd dat de termen houden van dieren en diergebruik intrinsiek problematisch zijn, omdat de noties van 'gebruik' en 'houden' per definitie het dier als gebruiks- of eigendomsobject zien. We spreken immers in een arbeidsverhouding ook niet van 'mensgebruik' en voor zover dat wel gebeurt, is er sprake van uitbuiting of zelfs slavernij. Desondanks betekent deze respectbenadering niet noodzakelijk dat alle vormen van dierhouderij niet rechtvaardigbaar zijn. Net zo goed als dat mensen kunnen worden ingezet voor bepaalde werkzaamheden zonder dat daarmee het respect voor hun autonomie in het gedrang komt, is dat ook denkbaar voor bepaalde vormen van het houden van dieren.

Figuur 1d Rechtvaardiging en visie op dier als wezen met inherente waardigheid

Meer visies op hetzelfde continuüm

Op dit punt is het belangrijk om nogmaals te benadrukken dat de beschreven visies posities op een continuüm zijn. Op dit continuüm zijn ook tussenposities mogelijk. Bijvoorbeeld, de visie die start bij de erkenning van dieren als wezens die subject van hun eigen leven zijn (subject-of-a-life) (Regan, 2004). Anders dan Regan stelt deze visie dat er gradaties zijn in de mate waarin dieren subject van hun leven zijn. Dit maakt de morele waarde van het dier afhankelijk van de neurologische complexiteit en psychologische vermogens van een dier. Het gaat hier niet om de inherente waardigheid van een dier, maar er wordt gesproken over de 'subjectwaarde' dat een gradueel concept is (Swart, 2007; Swart & Schroten, 2011). Het sluit hierbij aan bij de traditie die uitgaat van het idee dat het mogelijk is om te spreken over gradaties van morele status en dat de status niet voor alle dieren en mensen gelijk is (cf. DeGrazia, 1996, 2008). Voor de rechtvaardigingsdiscussie betekent dit dat het mogelijkheden biedt om in de rechtvaardiging een onderscheid op grond van diersoort te maken.

Ook andere recente discussies in de dierethiek leiden tot nieuwe posities op het continuüm. Zo wordt recentelijk beargumenteerd dat een vertrekpunt bij de rationele en autonome mens niet automatisch betekent dat het dier ofwel alleen indirect waardevol is, of aan de hoge eis van subject-of-a-life moet voldoen wil het direct meetellen. In deze benadering hebben we directe verplichtingen jegens dieren die instaat zijn zelf te handelen, in de zin dat ze doelen en belangen kunnen nastreven (cf. Kaldewaij, 2012; Korsgaard, 2005). In praktijk betekent dit een nadruk op dierenwelzijn die vergelijkbaar is met die voorgesteld wordt door het utilisme, maar zonder de mogelijkheid om bepaalde vormen van welzijnsbeperking te rechtvaardigen met verwijzing naar menselijke belangen. Hierdoor zijn sommigen vormen van houderij, zoals grootschalige houderij van dieren voor voedselproductie moeilijk te rechtvaardigen.

Daarnaast zijn er ook onderbouwingen voor de morele positie van het dier die starten in de mens-dier relatie of in de positie die het dier heeft binnen een ecosysteem. In beide gevallen staan niet de intrinsieke capaciteiten van het dier centraal, maar bepaalt de relatie die een dier heeft met de mens of het ecosysteem (mede) hoe het meetelt in een ethische afweging (bv., Midgley, 1983). Op basis hiervan kan het betekenen dat de noodzaak tot rechtvaardiging van dieren per dierpraktijk of per dier(soort) kan verschillen afhankelijk van het type relatie. Zo kan onze relatie met gezelschapsdieren resulteren in een sterkere verplichting tot rechtvaardiging van het houden van dieren dan in het geval van plaagdieren.

3.3. Conclusie: morele rechtvaardiging in alle gevallen nodig

Het antwoord op de vraag of een morele rechtvaardiging van het houden van dieren nodig is, is in alle gevallen 'ja'. Ook voor diegenen die van mening zijn dat dieren geen zelfstandige morele waarde hebben en dat wij geen directe verplichtingen jegens dieren hebben, blijft de noodzaak – tenminste op publiek niveau – bestaan. Uit respect voor de morele opvattingen van individuele burgers dienen vragen, die opkomen in de samenleving over de rechtvaardiging van het houden van dieren serieus genomen te worden. Dit geldt zowel voor de overheid alsook andere professionals die betrokken zijn bij het houden van dieren.

Figuur 1e Rechtvaardiging en het continuüm van visies op de morele waarde van het dier

Kern

1. Feiten en geschiedenis nog niet voldoende

Voor de onderbouwing van de noodzaak van een morele rechtvaardiging van het houden van dieren is meer nodig dan een verwijzing naar de toegenomen aandacht voor dieren. Daarnaast is het historisch geïnformeerde argument dat wij al eeuwen dieren houden geen voldoende argument voor de ethiek om het rechtvaardigingsvraagstuk te laten liggen.

2. Onderbouwing 1: Respect voor individuele burger

Het eerste argument start in het respect voor individuele burgers. Dit is meer dan respect voor iemands mening. Het start in het respect voor autonomie. Dit betekent dat de ander altijd gezien dient te worden als iemand die in staat is om zelfstandig moreel te handelen en daarmee moreel gelijkwaardig is. Dit houdt concreet in dat meningen en opvattingen van anderen serieus dienen te worden genomen. Vanuit dit perspectief krijgen de empirische gegevens over een toenemende aandacht voor diergebruik en het feit dat de vraag naar rechtvaardiging wordt gesteld een normatieve lading. Vanuit het wederzijds respect van autonome personen zijn die ontwikkelingen normatieve redenen om ze serieus te nemen en tot onderwerp van ethische reflectie te maken.

3. Onderbouwing 2: In de discussie doet het dier er toe

Een tweede type argument start bij de morele positie van het dier. De nadruk op rechtvaardiging veronderstelt vaak dat het dier er toe doet omwille van zichzelf. De morele waarde van een dier valt niet samen met de gebruikswaarde. Daardoor is een rechtvaardiging van het houden van dieren met enkel verwijzing naar het feit dat dit voor mensen nuttig is onvoldoende. Hoe dieren meegewogen dienen te worden op basis van de erkenning van hun morele waarde is afhankelijk van de onderbouwing van die waarde. In praktijk zijn hiervoor een aantal – veel gebruikte – benaderingen.

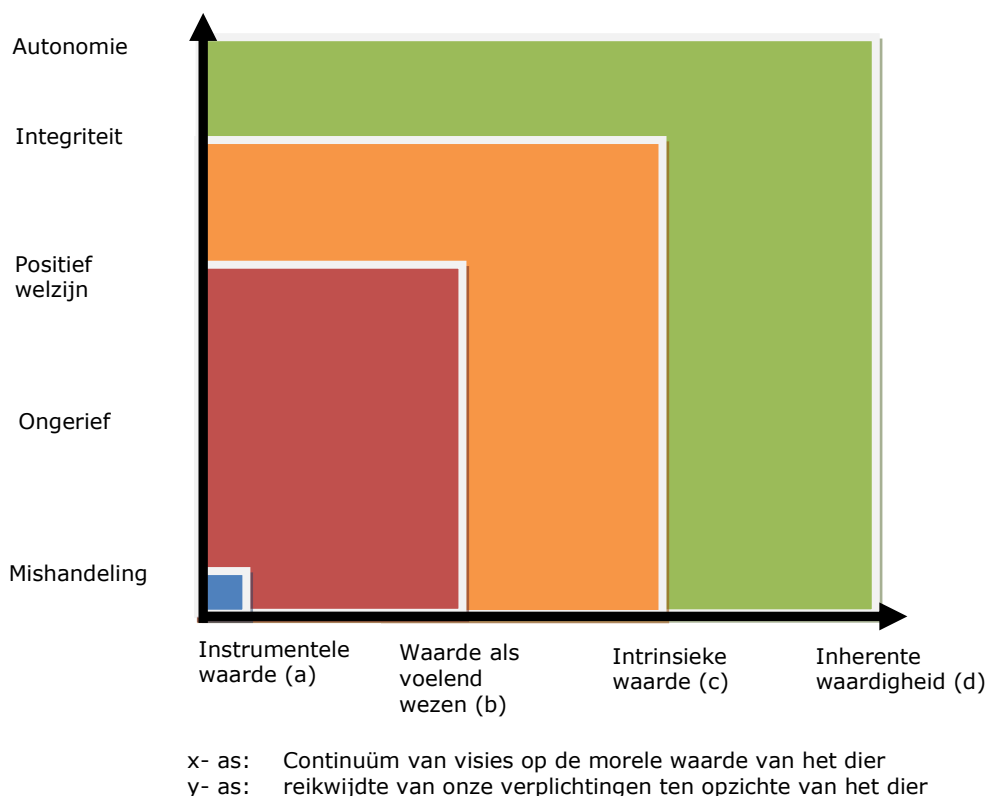
- Een eerste onderbouwing start bij de capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren en benadrukt het belang van welzijn in ons handelen met dieren.
- Een tweede type onderbouwing stelt de intrinsieke waarde van het dier centraal. Hierbij draait het om respect voor het individuele dier. Naast welzijn, spelen hierbij ook begrippen als dierlijke integriteit en waarde van het leven.
- Een derde onderbouwing stelt dat een handeling respect dient te tonen voor de inherente waardigheid van het dier en zijn beschermwaardigheid. Dieren zijn weliswaar geen autonome wezens zoals menselijke personen dat zijn, maar hebben cognitieve capaciteiten, waardoor ze subject van hun eigen leven zijn. Op basis hiervan hebben ze een inherente waardigheid en dienen wij hen, net als mensen te behandelen als doel in zichzelf.
- Een laatste type onderbouwing start in de mens-dier relatie of in de positie die het dier heeft binnen het ecosysteem. In beide gevallen staan niet de intrinsieke capaciteiten van het dier centraal, maar bepaalt de relatie die een dier heeft met de mens of het ecosysteem (mede) hoe het meetelt in een ethische afweging.

4. WAT VRAAGT OM EEN RECHTVAARDIGING?

Nu we gezien hebben dat er inhoudelijke redenen zijn die een discussie over een rechtvaardiging van het houden van dieren kunnen onderbouwen, is het de vraag wat precies gerechtvaardigd dient te worden. Een antwoord op die vraag is niet los te zien van de beschreven posities in het debat over de morele status van het dier en de daaruit volgende morele verplichtingen ten opzichte van het dier. Wie een dier bijvoorbeeld, enkel als een instrument ziet, zal tot een heel ander antwoord komen op de vraag wat gerechtvaardigd dient te worden dan diegene die stelt dat een individueel dier inherente waardigheid heeft. In dit hoofdstuk worden (a) de visies op de morele status van het dier gerelateerd aan de rechtvaardigingsvragen, (b) worden vier gebieden geïdentificeerd waarop rechtvaardiging gevraagd wordt en (c) worden deze thema's verder uitgewerkt. In hoofdstuk 5 zal worden stilgestaan bij de vraag in hoeverre een rechtvaardiging mogelijk is.

4.1 Visies op de morele waarde van het dier, onze verplichtingen en de noodzaak van rechtvaardiging

De visies op de morele waarde van het dier, die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven, hebben ook directe invloed op de opvattingen over onze verplichtingen ten opzichte van het dier en daarmee op de vraag wat precies om een rechtvaardiging vraagt. In onderstaand figuur (figuur 2) is schematisch aangegeven hoe de verschillende visies op de waarde van het dier zich verhouden tot de verplichtingen die wij als mensen hebben ten opzichte van dieren. Wie, bijvoorbeeld, start bij de visie dat een dier enkel instrumentele waarde heeft, heeft geen wezenlijke verplichtingen ten opzichte van het dier zelf. Iemand die echter start bij de erkenning van de inherente waardigheid van een dier heeft een scala van verplichtingen die zelfs het respect voor de autonomie van het dier omvat.

Figuur 2 Relatie continuüm van visies op de morele waarde van het dier en verplichtingen jegens het dier

a. instrumentele waarde: geen directe noodzaak

Wie start bij de visie dat dieren enkel instrumentele waarde hebben, vindt een rechtvaardiging van het houden van dieren omwille van het dier zelf niet noodzakelijk. Onze verplichtingen ten opzichte van het dier zijn in deze visie afwezig. Dit wil echter niet zeggen dat vanuit deze visie alles mag

met een dier. Zo wordt ook vanuit dit perspectief vaak gesteld dat we als mensen een verplichting hebben om de mishandeling en verwaarlozing van dieren te voorkomen (cf. Carruthers, 1992). Die verplichting is weliswaar gericht op het dier, maar niet omwille van het dier. De verplichting volgt uit het respect voor het dier als eigendom van andere mensen, of verwijst naar menselijke zedelijkheid en humaniteit. Bij dat laatste gaat het er om dat bepaalde handelingen aan dieren ook een ongewenst uitstralings-effect hebben op de menselijke moraliteit.¹³ Met andere woorden, sommige handelingen aan dieren zijn mensonwaardig en daarom immoreel. In praktijk kunnen ook mensen die deze morele positie innemen zich bekommeren om de gezondheid of het welzijn van dieren. Dat is dan echter geïnspireerd door menselijke belangen en wensen. Zo zou iemand het ontwerp van een paardenstal kunnen aanpassen, omdat de dieren dan rustiger zijn, waardoor ze beter presteren. In zo'n geval wordt de houderij aangepast *ten gunste* van het dier, maar niet *omwille* van het dier.

b. Waarde als voelend wezen: inbreuk op welzijn is altijd aanleiding tot rechtvaardiging

Met de erkenning van het dier als een voelend of 'sentient' wezen wordt het mogelijk om te spreken over verplichtingen ten opzichte van het dier zelf. Het gaat hierbij dan minimaal om verplichtingen op het terrein van het welzijn van het dier. Dit omvat op z'n minst een verplichting om ongerief te voorkomen, maar betekent in veel gevallen ook dat het streven naar positief welzijn tot de verplichtingen hoort die wij hebben jegens dieren.

c. Intrinsieke waarde: integriteitsaantasting en doden als aanleiding tot rechtvaardiging

Wie spreekt over de intrinsieke waarde van het dier heeft verplichtingen die verder gaan dan welzijn. Bij de erkenning van de intrinsieke waarde van het individuele dier gaat het er niet enkel om dat de belangen van een dier meegewogen dienen te worden in het streven naar het maximale welzijn van alle betrokkenen. Ook als het welzijn gewaarborgd is, kunnen er verplichtingen onvervuld blijven. Hierbij gaat het om noties als integriteit en respect. Integriteit staat niet los van het dier, maar gaat verder dan welzijn. Het verwijst naar de heelheid en gaafheid van het dier. Concreet gaat het om de fysieke en psychische vermogens die een dier nodig heeft om tot zijn recht te komen (Rutgers & Heeger, 1999; Musschenga, 2002). Dit is niet enkel een negatieve verplichting in de zin dat we op bepaalde momenten afzien van diergebruik, maar kan ook een positieve verplichting inhouden: het scheppen van randvoorwaarden, waarbinnen het dier tot z'n recht kan komen. Daarnaast vormt het doden van dieren omwille van menselijke belangen een aanleiding tot rechtvaardiging, omdat dit een inbreuk vormt op de intrinsieke waarde van het dier. Het gaat daarbij niet (enkel) om de vraag of het dier er last van heeft, maar of het doden respect tot voor het dier zelf.

d. Inherente waardigheid: inperking van vrijheid directe aanleiding tot rechtvaardiging

Tot slot betekent de erkenning van de inherente waardigheid van het dier opnieuw een uitbreiding van de minimale verplichtingen die wij hebben ten opzichte van het dier. Het omvat de verplichtingen om welzijn te waarborgen, de integriteit en het leven van het dier te respecteren, maar het gaat verder. Deze visie vereist respect voor de autonomie van het individuele dier en een strikte bescherming van de daaruit voortvloeiende dierlijke waardigheid. Concreet houdt dit in dat – vaak met verwijzing naar dierenrechten – men verplichtingen formuleert waardoor dieren zelfstandig kunnen leven zonder macht en dwang van mensen.

e. Vier thema's in de rechtvaardigingsdiscussie

Op basis van bovenstaande en gebaseerd op recent empirisch onderzoek naar de waardering van vormen van diergebruik door burgers en andere betrokken partijen (bv. de Cock Buning et al, 2012; Cohen 2010) lijken vier thema's de kern van de rechtvaardigingsdiscussie te vormen:

1. de beperking van vrijheid;
2. het doden van dieren in de context van het houden van dieren;
3. beperking van het welzijn van het dier;
4. de reden/ het doel waarvoor de dieren gehouden worden.

4.2 Beperking van vrijheid: bewegen, handelen en autonomie

Het houden van dieren is verbonden met het aspect van vrijheid. Vrijheid wordt in de Westerse wereld algemeen beschouwd als een essentiële voorwaarde voor elk moreel handelen. Die waarde dient daarom gerespecteerd en beschermd te worden. In intermenselijke relaties wordt het

¹³ In taalgebruik is dat, bijvoorbeeld, terug te zien in het feit dat de aanduiding 'slager' niet enkel verwijst naar de slachter, verwerker en verkoper van vlees, maar ook de aanduiding kan zijn voor mensen die stelselmatig moorden, zoals tijdens en na de Tweede Wereldoorlog er gesproken werd van de Slager van Praag (Reinhard Heydrich) of van Lyon (Klaus Barbie).

inperken van iemands vrijheid, denk aan het gevangen nemen van een persoon, vaak gezien als iets dat zonder legitieme rechtvaardiging onacceptabel is. De vraag is hoe dat bij dieren zit en hoe vrijheid zich verhoudt met het houden van dieren.

Als we starten bij morele intuïties valt op dat ook bij dieren vaak gesteld wordt dat het zielig of zelfs onverantwoord is om, bijvoorbeeld, een tijger in een kooi te houden of kippen in een legbatterij te laten leven. In die gevallen gaat het om vrijheid in de zin van *bewegingsvrijheid*. Het houden van dieren betekent in bepaalde situaties dat de bewegingsvrijheid beperkt wordt. Dit komt het sterkst naar voren bij dieren die aangeliind zijn, in kooien leven, op stal staan of op een andere wijze door de huisvestingswijze beperkt zijn in hun mogelijkheden om te bewegen. De ruimte die deze dieren hebben om te bewegen is volledig onder de controle van de mens.

Dit geldt echter lang niet voor alle gehouden dieren. Denk aan honden die in het bos los mogen rennen en in zekere mate zelf kunnen bepalen waar ze naartoe gaan. Je kunt zeggen dat die dieren bewegingsvrijheid hebben. Desondanks kan ook in die gevallen nog steeds gesteld worden dat de vrijheid van zo'n hond beperkt is, omdat zijn *keuzevrijheid* beperkt wordt door ons menselijk ingrijpen. Wij bepalen in veel gevallen of en wanneer hij los mag rennen in het bos.

Tot slot is het ook voorstelbaar dat het houden van dieren noch de directe bewegingsvrijheid noch de keuzevrijheid direct beperkt. Hierbij valt te denken aan katten die, via een kattenluik zelf het huis in en uit kunnen en zelf bepalen waar ze heen gaan. Desondanks kan ook in die gevallen het argument van vrijheid genoemd worden. De kat heeft weliswaar een zekere bewegingsvrijheid en keuzevrijheid, maar die vrijheid is in hoge mate bepaald en voorgestructureerd door ons menselijk handelen. Wij bepalen de randvoorwaarden waarbinnen het dier zijn keuzes kan maken, door het dier in huis te nemen of het voor een bepaald doel in te zetten. In die zin zijn de dierlijke keuzes niet vrij van menselijke controle en invloed en kan ook in die gevallen gesteld worden dat het houden van dieren een effect heeft op de vrijheid van het dier. Hierbij gaat het niet meer om enkel bewegings- of handelingsvrijheid, maar om vrijheid in termen van de impact op *autonomie*. Het morele probleem hiervan is dat de inherente waardigheid van het dier niet wordt gerespecteerd.

Voor degene die het dier inherente waardigheid toekent is een beperking van de vrijheid van een dier – in welke vorm dan ook – een handeling die altijd een rechtvaardiging vereist. Vanuit het perspectief dat een dier waarde heeft als een wezen dat pijn en plezier kan ervaren is vrijheid niet intrinsiek waardevol, maar kan een beperking van vrijheid gevolgen hebben voor het welzijn van het dier. Vaak gaat het hierbij dan om vrijheid in termen van keuze- en bewegingsvrijheid. In dat geval is een vrijheidsbeperking de aanleiding om de vraag te stellen of dit te rechtvaardigen is. Voor wie start vanuit het respect voor de intrinsieke waarde zal de vraag of een beperking van vrijheid aanleiding is tot rechtvaardiging niet alleen afhangen van de welzijnsimplicaties voor het dier. Het gaat bij deze visie om de vraag of die beperking verenigbaar is met het respect voor het dier. Met andere woorden wordt het dier – ondanks de vrijheidsbeperking nog steeds behandeld als doel in zichzelf met een morele waarde die niet samenvalt met zijn functionele waarde. Hiermee legt het een ander accent dan de welzijnsbenadering en onderscheidt het zich van de inherente waardigheidsvisie, waarbij een vrijheidsbeperking principieel problematisch is.

4.3 Beperking van het welzijn van dieren

Het houden van dieren heeft niet alleen een impact op de vrijheid, maar roept ook vragen op over de wijze waarop en omstandigheden waaronder dieren gehouden worden. Dit omvat discussies over huisvesting, verzorging (voedsel en diergeneeskundige zorg) en over de belastbaarheid van dieren. Vanuit het standpunt dat het dier er moreel toe doet, omdat het ervaringen van ongerief en welbevinden kan hebben, zijn er in praktijk grenzen aan de mate waarin en de wijze waarop dieren gehouden kunnen worden.¹⁴ Die grenzen worden vaak bediscussieerd in termen van dierenwelzijn. Voor diegenen die dieren als voelende wezens waarderen en stellen dat het in de moraal gaat om het maximaliseren van welzijn voor alle betrokkenen¹⁵ is welzijn het enig moreel relevante criterium in de rechtvaardigingsdiscussie. Voor de andere posities aan de rechterkant van het continuüm vraagt een beperking van welzijn even zeer een rechtvaardiging, maar is dit niet de enige notie die een rol speelt in de rechtvaardigingsdiscussie.

Bij een beperking van welzijn gaat het echter niet enkel om de vraag *of* het een reden is tot rechtvaardiging. De discussie wordt gecompliceerd doordat het ook gaat om het vaststellen

¹⁴ Deze grenzen worden soms ook geformuleerd door diegenen die enkel instrumentele waarde toekennen aan het dier. In die gevallen gaat het echter om prudentiële redenen en niet om overwegingen omwille van het dier. Zo zou een varkensboer goed voor zijn dieren kunnen zorgen enkel omdat ze dan minder vaak ziek zijn, hetgeen economisch rendabel is. Of een nertsenfokker zou het welzijn van zijn dieren kunnen optimaliseren, omdat dit leidt tot een mooiere vacht. In beide gevallen wordt de houderij aangepast *ten gunste* van het dier, maar niet *omwille* van het dier.

¹⁵ Alle betrokkenen zijn hierbij gedefinieerd als iedereen (mens en dier) die, in termen van welzijn of geluk, door een bepaalde handeling wordt beïnvloed.

wanneer er sprake is van een welzijnsaantasting. Het vaststellen van de concrete grenzen wanneer welzijn is aangetast is lastig. Ten eerste, staat het nooit los van een definitie en invulling van het begrip welzijn. Wie, bijvoorbeeld, welzijn definieert in termen van de gezondheidsstatus die het dier minimaal nodig heeft om te overleven in een specifieke houderij zal stellen dat rechtvaardigingsvragen op het terrein van welzijn ontstaan op het moment dat de dieren duidelijk gezondheidsproblemen ontwikkelen die causaal gerelateerd zijn aan de houderijvorm, bijvoorbeeld ernstige pootproblemen door huisvesting of maagdarmproblemen door voeding. Wie echter sterke nadruk legt op de positieve aspecten van welzijn, in de zin dat menselijk handelen streeft naar het 'wel' zijn van het dier (cf. Duncan, 1993; Mench & Duncan, 1998; Bracke et al. 1999) zal al veel eerder van mening zijn dat het welzijn van een dier wordt beperkt, bijvoorbeeld in het geval van verveling die het gevolg is van het houden van dat dier.

Ten tweede speelt tijd een belangrijke dimensie. Welzijn is meer dan een momentopname. Een pijnprikkel of kortstondige stress is niet prettig voor een dier, maar kan voor het totale welzijn van het dier heel belangrijk zijn. Bijvoorbeeld, omdat het daardoor leert een gevaarlijke situatie te vermijden. De vraag is of zo'n pijnprikkel dan een daadwerkelijke welzijnsaantasting is. Tot slot raakt het element van tijd aan de veerkracht of het adaptieve vermogen van een dier (cf. Ohl et al. 2009). Als een dier, bijvoorbeeld korte tijd geen voeding krijgt, maar het een natuurlijk vermogen heeft om zich hierop aan te passen dan is het maar de vraag of er sprake is van een welzijnsaantasting.

Bovenstaande maakt duidelijk dat het formuleren van een welzijnsdefinitie complex is. De term geeft al aan dat het gaat om zowel het 'wel' als het 'zijn' van een dier. Met andere woorden, het gaat om een visie op wat het goede is voor het dier *en* om inzicht in het biologische wezen en functioneren van dat dier. Deze twee onderdelen van het begrip welzijn worden in praktijk op verschillende wijze ingevuld en zorgen er voor dat er diverse definities van welzijn zijn. Bijvoorbeeld, de discussie over het welzijn van meervallen start enerzijds bij morele opvattingen over de vraag of deze vissoort er moreel toe doet. Anderzijds kan die discussie niet zonder biologische en fysiologische kennis over de aanwezigheid van pijnervaringen of bewustzijn bij deze vissen. Op beide terreinen zijn er meningen die ver uiteen lopen. Hierdoor is een waardevrije of theorie neutrale opvatting over welzijn niet mogelijk. Bij welzijn gaan biologie¹⁶ en ethiek hand in hand (cf. Ohl & van der Staay, 2011; Haynes, 2011).

Kortom, bij welzijn spelen morele opvattingen zowel een rol bij de discussie *of* een welzijnsbeperking een rechtvaardiging vereist als bij de invulling van de definitie van welzijn die bepaalt *wanneer* er sprake is van een welzijnsaantasting.

4.4 Het doden van dieren

Het doden van dieren is een derde aspect dat in verband gebracht kan worden met het houden van dieren. Anders dan bij de inperking van vrijheid is het doden geen inherent onderdeel van het houden van dieren. Er zijn diverse vormen van dierhouderij die zonder het doden van het dier denkbaar zijn, of zelfs waarbij de dood onwenselijk is. Bijvoorbeeld, bij het houden van dieren voor gezelschap, voor het inzetten van dieren bij de bewaking van eigendommen of bij het houden van dieren in een circus is het doden van een dier niet alleen onnodig, maar ook onwenselijk om het doel van die praktijk te bereiken. Andere vormen van dierhouderij veronderstellen echter wel de dood van het dier. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het houden van dieren voor vlees of hun pels. Hierbij kan het doel niet zonder de dood van het dier bereikt worden. Daarnaast is er een derde categorie, waarbij het doel weliswaar zonder de dood van het dier bereikt kan worden, maar dit in praktijk vaak gepaard gaat met een vroegtijdige dood. Zo is voor de productie van melk en eieren het doden van het dier niet noodzakelijk, maar betekent het in de huidige (pluim)veehouderij vaak wel dat dieren al na enkele jaren worden gedood.

Voor diegenen die aan het dier enkel instrumentele waarde toekennen, is het doden, anders dan bij een inperking van vrijheid, ook een reden voor extra aandacht. In dat geval speelt het eerder genoemde argument van humaniteit een belangrijke rol. Er kan gewezen worden op een ongewenst uitstralings-effect dat het doden van dieren heeft op de menselijke moraliteit. Daarom vraagt het doden van dieren om extra aandacht en zorg: niet omwille van het dier, maar omwille van mogelijk negatieve gevolgen voor de menselijke samenleving.

Vanuit het perspectief dat dieren morele waarde hebben als voelende wezens is het doden een neutrale handeling. Leven heeft in deze visie geen zelfstandige waarde, maar is waardevol als een noodzakelijk voorwaarde om geluk te ervaren of om preferenties te kunnen vervullen. Het beëindigen van leven is daarom niet principieel problematisch. Het roept pas morele vragen op als dit het huidige of toekomstige welzijn/geluk frustreert. Concreet betekent dit, dat de vraag of het doden van een dier gerechtvaardigd is, samenvalt met de vraag welke invloed die handeling heeft op het welzijn van mens en dier. Hierdoor is het doden nooit een zelfstandige reden om de

¹⁶ Inclusief de ethologie, fysiologie en andere relevante empirische wetenschappen

rechtvaardigingsvraag te stellen. Pas als blijkt dat de handeling van het doden ongerief oplevert, of dat de dood de vervulling van preferenties in de weg staat dan vormt het een aanleiding tot morele rechtvaardiging. De dood levert in deze benadering geen wezenlijk andere discussie op dan die over de inbreuk op welzijn zoals die besproken is in §4.3.

Voor wie intrinsieke waarde of inherente waardigheid toeschrijft aan een dier ligt dit wezenlijk anders. Vanuit beide perspectieven is het doden *wel* een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. In beide gevallen vormt het doden altijd een aanleiding tot rechtvaardiging en in beide gevallen gaat het om de vraag of het doden respect toont voor de belangen van het individuele dier. Voor wie inherente waardigheid toeschrijft aan dieren is het antwoord relatief helder: de dood is altijd moreel onwenselijk. Zoals ook respect voor de menselijke waardigheid ons tot uiterste zorgvuldigheid en terughoudendheid noopt bij beslissingen rond het levenseinde, geldt dit evenzeer voor wie start bij de dierlijke waardigheid. Voor wie start bij de intrinsieke waarde van het dier is het doden van dieren niet noodzakelijkerwijs onaanvaardbaar, maar wel altijd een moreel probleem. Dit betekent dat het altijd om een zorgvuldige reflectie vraagt. Hierin staan (a) het respect voor het dier als doel op zichzelf en (b) de morele waarde van het doel waarvoor een dier gedood wordt centraal. Die waardeafweging zal bepalen of de dood van een specifiek dier of het doden in een bepaalde praktijk moreel gerechtvaardigd is.

4.5 Discussie over doelen

Het doel waarvoor we dieren houden wordt in de rechtvaardigingsdiscussie op twee manieren gebruikt. Enerzijds wordt het doel vaak aangevoerd ter rechtvaardiging van het houden van dieren (zie §5.2 en §5.3). Anderzijds leidt de morele aanvaardbaarheid van bepaalde doelen juist tot een discussie over de rechtvaardiging van een bepaalde vorm van dierhouderij. In beide gevallen gaat het om een ander type discussie dan die hierboven beschreven is. De discussie wordt weliswaar gevoerd naar aanleiding van het houden van dieren, maar de doeldiscussie staat – anders dan bij de welzijnsdiscussie – los van wat het dier zelf ervaart. Het dier ervaart geen verschil tussen het gehouden worden voor gezelschap of voor voedsel, tenzij dit voor het welzijn van het dier een verschil maakt. Dit betekent echter niet dat het doel geen morele relevantie heeft. De rechtvaardiging vraagt om een reflectie op de morele waardering van doelen.

Ten eerste kunnen doelen de aanleiding zijn voor een rechtvaardigingsdiscussie vanwege de gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van het dier dat gehouden wordt voor dat doel. Dat is bijvoorbeeld het geval op het moment dat het doel zelf een inbreuk veronderstelt op de gezondheid en het welzijn van het dier. Hierbij kan gedacht worden aan hanengevechten of hondengevechten. Ook als het doel hierbij niet enkel gericht is op het toebrengen van leed, maar primair gericht is op vermaak dan is ook dat doel niet te bereiken zonder een impact op de gezondheid en het welzijn van dieren. Dat vraagt om een rechtvaardiging op het moment dat aan dieren belangen worden toegekend die kunnen worden geschaad. In andere gevallen is de link tussen het doel en het schaden van het welzijn minder causaal met elkaar verbonden. Hierbij valt te denken aan gezelschap als doel om dieren te houden. Dit doel betekent niet noodzakelijkerwijs een welzijnsbeperking of een inbreuk op de integriteit van het dier, maar verhoogt het risico daarop wel wezenlijk. Ook in dat geval is een rechtvaardiging voor (dat risico op) een welzijnsaantasting of een inbreuk op de integriteit een morele vereiste als de belangen van het dier serieus worden genomen. In deze context speelt de vraag naar alternatieven ook een belangrijke rol: is het mogelijk om hetzelfde doel te bereiken zonder (het risico) op een aantasting van het welzijn of de integriteit van het dier?

Ten tweede kunnen doelen rechtvaardigingsvragen oproepen vanwege de waarde die wij hechten aan een bepaald doel. Niet elk doel wordt als even waardevol beschouwd. We verdelen doelen vaak in termen van wenselijk en onwenselijk, triviaal, substantieel en essentieel, of publiek en privé. Dat zijn pogingen om – op basis van waarden – een hiërarchie te maken tussen doeleinden. Als aanleiding voor een rechtvaardigingsdiscussie lijkt het onderscheid tussen wenselijk en onwenselijk nog het meest van toepassing. Sommige doelen kunnen – los van hun impact op het dier – als onwenselijk of moreel onacceptabel worden beoordeeld.

Samenvattend, het doel waarvoor een dier gehouden wordt kan vanuit alle visies op de waarde van het dier een aanleiding zijn voor een rechtvaardigingsdiscussie.

4.6 Conclusie

Op de vraag wat een morele rechtvaardiging vereist bij het houden van dieren zijn vier verschillende antwoorden te geven:

- de inperking van de vrijheid van het dier
- de impact van het houden op het welzijn van het dier
- het doden van het dier en
- het doel waarvoor het dier gehouden wordt.

Een inbreuk op de integriteit is volgens sommige benaderingen ook een aanleiding voor rechtvaardiging. Het is in dit essay niet als een zelfstandige aanleiding uitgewerkt, omdat integriteitaantastingen vaak samengaan met vrijheidsbeperkingen, welzijnsbeperkingen of het ontnemen van leven. Daar waar het een zelfstandige rol speelt zal het expliciet genoemd worden. De noodzaak om op een of meerdere van deze terreinen tot een rechtvaardiging te komen, is afhankelijk van de morele waarde die iemand hecht aan een dier.

Kern

Antwoord op de vraag naar de noodzaak van rechtvaardiging is nooit neutraal

De visies op de morele waarde van het dier hebben directe invloed op de opvattingen over onze verplichtingen ten opzichte van het dier en daarmee op de vraag wat precies om een rechtvaardiging vraagt. In alle visies die morele waarde aan het dier toeschrijven geldt dat er vier thema's zijn die aanleiding zijn voor rechtvaardiging bij het houden van dieren:

(a) de beperking van vrijheid

Voor degenen die het dier inherente waardigheid toekent, is een beperking van de vrijheid van een dier een handeling die altijd een rechtvaardiging vereist. Vanuit het perspectief dat een dier waarde heeft als een wezen dat pijn en plezier kan ervaren is vrijheid niet intrinsiek waardevol, maar kan een beperking van vrijheid gevolgen hebben voor het welzijn van het dier. Vaak gaat het hierbij dan om vrijheid in termen van keuze- en bewegingsvrijheid. In dat geval is een vrijheidsbeperking de aanleiding om de vraag te stellen of dit te rechtvaardigen is.

(b) beperking van het welzijn van het dier

Het houden van dieren heeft niet alleen een impact op de vrijheid, maar roept ook vragen op over de wijze waarop en omstandigheden waaronder dieren gehouden worden. Dit omvat discussies over huisvesting, verzorging en over de belastbaarheid van dieren. Vanuit het standpunt dat het dier er moreel toe doet, omdat het ervaringen van ongerief en welbevinden kan hebben, zijn er in praktijk grenzen aan de mate waarin en de wijze waarop dieren gehouden kunnen worden. Die grenzen worden vaak bediscussieerd in termen van dierenwelzijn. Voor diegenen die dieren als voelende wezens waarderen en stellen dat het in de moraal gaat om het maximaliseren van welzijn voor alle betrokkenen – mensen en dieren – is welzijn het enig moreel relevante criterium in de rechtvaardigingsdiscussie. Voor de andere morele posities vraagt een beperking van welzijn even zeer een rechtvaardiging, maar is dit niet de enige notie die een rol speelt in de rechtvaardigingsdiscussie.

(c) het doden van dieren in de context van het houden van dieren

Ook het doden van dieren is een aspect dat in verband gebracht kan worden met het houden van dieren. Anders dan bij de beperking van vrijheid is het doden geen inherent onderdeel van het houden van dieren. Er zijn diverse vormen van dierhouderij die zonder het doden van het dier denkbaar zijn, of zelfs waarbij de dood onwenselijk is. Bijvoorbeeld, bij het houden van dieren voor gezelschap, voor het inzetten van dieren bij de bewaking van eigendommen of bij het houden van dieren in een circus is het doden van een dier niet alleen onnodig, maar onwenselijk om het doel van die praktijk te bereiken. Andere vormen van dierhouderij veronderstellen echter wel de dood van het dier. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het houden van dieren voor vlees of hun pels, waarbij het doel niet zonder de dood van het dier bereikt kan worden. Daarnaast is er een derde categorie, waarbij het doel weliswaar zonder de dood van het dier bereikt kan worden, maar dit in praktijk gepaard gaat met een vroegtijdige dood, bijvoorbeeld bij de productie van melk en eieren. De vraag of dit aanleiding is voor rechtvaardiging wordt wisselend beantwoord. Vanuit het perspectief dat dieren morele waarde hebben als voelend wezen is doden een neutrale handeling. Het is niet noodzakelijkerwijs in strijd met welzijn. Hierdoor vervalt het doden als een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. Voor wie intrinsieke waarde of zelfs inherente waardigheid toeschrijft aan een dier ligt dit wezenlijk anders. Vanuit beide perspectieven is het doden wel een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. In beide gevallen gaat het om de vraag of het doden respect toont voor de belangen van het individuele dier. In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk dat het antwoord op de vraag of het doden te rechtvaardigen is wezenlijk verschilt.

(d) de reden waarvoor de dieren gehouden worden

Het doel waarvoor we dieren houden speelt wordt op twee manieren in de rechtvaardigingsdiscussie gebruikt. Doelen worden vaak aangevoerd ter rechtvaardiging van het houden van dieren. Tegelijk leidt de morele aanvaardbaarheid van bepaalde doelen juist tot een discussie over de rechtvaardiging van een bepaalde vorm van dierhouderij. In beide gevallen gaat het om een ander type discussie dan die hierboven beschreven is. De discussie wordt weliswaar gevoerd naar aanleiding van het houden van dieren, maar de doeldiscussie staat los van wat het dier zelf ervaart. Het dier zelf ervaart niet het verschil tussen het gehouden worden voor gezelschap of voor voedsel, tenzij dit voor het welzijn van het dier een verschil maakt. Dit betekent echter niet dat het doel geen morele relevantie heeft. De rechtvaardiging vraagt om een reflectie op de morele waardering van doelen.

5. WAT ZIJN DE MOGELIJKHEDEN BIJ RECHTVAARDIGING?

In het vorige hoofdstukken is duidelijk geworden dat het houden van dieren vraagt om een rechtvaardiging. Afhankelijk van de morele waarde die iemand toekent aan dieren zijn vrijheidsbeperkingen, welzijnsvermindering, het doden van het dier of het doel waarvoor het dier gehouden wordt aanleiding voor een morele rechtvaardiging. De vraag is echter of zo'n rechtvaardiging mogelijk is, en zo ja welke instrumenten of concepten hiervoor nodig zijn.

In dit hoofdstuk worden drie perspectieven behandeld die gebruikt worden in de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het gaat hierbij om:

- (a) een rechtvaardiging waarin het welzijn van het dier centraal staat en waarin gestreefd wordt naar maximalisatie van het welzijn van alle betrokkenen;
- (b) een rechtvaardiging die het resultaat is van een waardenafweging. Hierbij start de discussie bij de intrinsieke waarde van het dier en wordt in de afweging gekeken naar de waardering van de doelen waarvoor we dieren houden.
- (c) een rechtvaardiging die start bij de inherente waardigheid van het dier en waarbij de discussie gevoerd wordt in termen van dierenrechten;

Het gaat hierbij om vormen van rechtvaardiging waarbij het de belangen van het dier omwille van het dier zelf meetellen. De visie dat het dier enkel instrumentele waarde heeft, valt daarom buiten het bereik van dit hoofdstuk. Zoals eerder (§3.1) al betoogd is, zullen ook diegenen die enkel intrinsieke waarde toekennen aan het dier hun handelen met betrekking tot dieren moeten kunnen onderbouwen. Het gaat hierbij echter niet om een rechtvaardiging omwille van het dier, maar enkel om een rechtvaardiging uit respect voor de opvattingen van andere autonome burgers in een pluriforme samenleving.

Hieronder worden de drie visies als aparte benaderingen besproken, omdat ze elk hun eigen achtergrond en methode hebben. In praktijk komen echter diverse varianten voor waarin verschillende onderdelen samen komen. Daarnaast spelen relaties tussen mens en dier een belangrijke rol in de rechtvaardigingsdiscussie. Hierop zal in §5.4 kort worden ingegaan.

5.1 De capaciteit om pijn en plezier te ervaren: Rechtvaardiging op basis van welzijn

Mensen die zich actief inzetten voor het welzijn van dieren worden regelmatig omschreven als degenen die zich inzetten voor dierenrechten. Dit is echter niet noodzakelijk het geval. De erkenning van recht zal in veel gevallen leiden tot een sterke aandacht voor het welzijn van dieren, maar dat geldt niet noodzakelijk omgekeerd. Singer is een goed voorbeeld van iemand die zich actief inzet voor, de filosofische doordenking van, dierenwelzijn, maar desondanks dieren geen rechten toekent (1995, 55ff). Deze lijn van rechtvaardiging start bij de waarde van het dier als een wezen dat de capaciteit heeft om pijn en plezier te ervaren en dat op basis daarvan belangen heeft.

Inperking vrijheid Voor wie aan het dier morele waarde toekent, omdat het pijn en plezier kan ervaren, valt een inperking van vrijheid niet direct weg als rechtvaardigingsvraagstuk. In dit geval wordt de rechtvaardigingsdiscussie gevoerd in termen van *preferenties* die verbonden zijn met het welzijn. Het gaat hierbij niet om de vraag of het dier een recht op vrijheid heeft, maar om een drietal vragen over de relatie tussen vrijheid, preferenties en welzijn. Allereerst gaat het om de vraag of het dier een preferentie voor een van de drie vormen van vrijheid heeft. Ten tweede of die preferentie niet op een andere manier kan worden ingevuld. Ten derde of een inbreuk op die preferentie voor vrijheid het welzijn van het dier aantast. Pas als (a) het dier een preferentie voor een van de vormen van vrijheid heeft, (b) die preferentie niet op een andere wijze kan worden ingevuld en (c) een inbreuk op die preferentie een negatieve invloed heeft op het welzijn van het dier, dan is een rechtvaardiging van de vrijheidsbeperking nodig. Vrijheid is in deze visie alleen waardevol voor zover het verbonden is met welzijn van het dier. De vraag of, en zo ja hoe het te rechtvaardigen is, valt dus samen met de vraag of de welzijnsbeperking te rechtvaardigen is.

Doden van dieren Bij het doden van dieren wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen (a) de wijze waarop het dier wordt doorgemaakt (b) het moment waarop gedood wordt en (c) het beëindigen van leven. Het beëindigen van dierlijk leven wordt vanuit dit perspectief niet als inherent problematisch beoordeeld. Leven is instrumenteel waardevol om welzijn te kunnen ervaren. Noties als de heiligheid of beschermwaardigheid van leven hebben hierdoor geen toegevoegde betekenis in deze benadering. Op het moment dat het leven van een dier gepaard gaat met ernstig lijden, is er zelfs een directe verplichting om het leven te beëindigen.

De wijze waarop een dier gedood wordt en het moment waarop dat in het leven van het dier plaatsvindt, zijn wel relevant voor de rechtvaardigingsdiscussie. Beide elementen kunnen namelijk van invloed zijn op het welzijn van het dier. Bij de wijze waarop is dat het duidelijkst. Op het moment dat dieren onkundig of op wrede wijze worden gedood, gaat dat gepaard met ongerief dat voorkomen kan worden. Het doden van dieren veronderstelt, vanuit dit perspectief, verregaande maatregelen om ongerief te vermijden. In praktijk gebeurt dit, bijvoorbeeld, door het doden alleen door gekwalificeerde personen te laten uitvoeren of dieren voorafgaand aan het doden te verdoven.

Hiermee is het doden echter niet moreel onproblematisch geworden vanuit een welzijnsbenadering. Ook het moment waarop gedood wordt, speelt in de beoordeling een rol. Vooral als het houden van het dier veronderstelt dat het dier omwille van menselijke belangen wordt gedood en daarmee toekomstig welzijn wordt ontnomen, roept dit morele vragen op. Met andere woorden, de welzijnsbenadering maakt een moreel onderscheid tussen het doden van een tienjarige hond die ernstig ziek is en de dood van een eenjarige gezonde koe voor de vleesproductie. Wie strikt naar ongerief kijkt, zou kunnen stellen dat –mits het doden goed wordt uitgevoerd – er voor het dier geen verschil is. In beide gevallen leidt het dier minimaal. Bij de koe kan echter gesteld worden dat zij nog toekomstig welzijn had kunnen ervaren dat nu ontbreekt. Volgens sommigen is dit geen wezenlijk probleem, omdat dieren niet in staat zijn om pijn of ongerief af te wegen ten opzichte van de waarde van toekomstig leven (bv. Rollin, 2011). Anderen stellen echter dat dit punt niet afhankelijk is van deze capaciteit van het dier en dat levensduur een relevant criterium is in de beoordeling van welzijn (bv. Yeates, 2009; Bruijnjs et al., 2012)

Concreet betekenen dit dat de rechtvaardiging voor het doden van dieren zich ten eerste, richt op de wijze waarop wordt gedood. Hierbij dient gestreefd te worden naar een zo klein mogelijke impact op het welzijn. Als de wijze van doden gepaard gaat met ongerief is een rechtvaardiging nodig. Ten tweede richt de rechtvaardiging zich op de afweging van het verlies aan toekomstig welzijn versus het welzijn dat nagestreefd wordt door het doden van het dier. Pas als de toegevoegde waarde in termen van welzijn groter is dan het niet ervaren toekomstig welzijn is het doden te rechtvaardigen.

Samenvattend, net als bij de vrijheidsbeperking geldt ook hierbij dat de vraag of het doden te rechtvaardigen is, samenvalt met de vraag of een welzijnsbeperking te rechtvaardigen is.

Beperking welzijn Al in het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat een welzijnsbeperking altijd een aanleiding vormt tot rechtvaardiging voor diegenen die morele waarde aan het dier toekennen op basis van de capaciteit om pijn en plezier te ervaren (*sentience*). Een welzijnsaantasting betekent immers dat de belangen van dat dier worden geschaad en voor alle *sentient* wezens geldt dat we een directe morele verplichting hebben om ongerief te voorkomen. Welzijnsaantastingen dienen dus te worden voorkomen en als dat niet mogelijk is te worden gerechtvaardigd.

De vraag of een dergelijke aantasting van het welzijn te rechtvaardigen is, hangt af van de ethische theorie die verbonden wordt met deze visie. In veel gevallen gaat een erkenning van de morele status van het dier op basis van *sentience* samen met de ethische theorie van het utilisme. Het is echter op dit punt belangrijk om te benadrukken dat de keuze om dieren moreel te laten meetellen op basis van hun capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren ook verbonden kan worden met andere ethisch theoretische perspectieven zoals een contracttheorie (bv. Rowlands, 2002; 1997) of een coherentie theorie (bv. DeGrazia, 1996).¹⁷ Toch is traditioneel de link met het utilisme het sterkst, omdat deze theorie altijd start bij *sentience* als noodzakelijke capaciteit om moreel mee te tellen. Bij deze theorie dient in het menselijk handelen gestreefd te worden naar het maximaliseren van het totale welzijn van alle betrokkenen, waarbij de belangen van mens en dier gelijkwaardig meetellen. Het gaat niet om de vraag wie pijn of plezier ervaart, maar of en in welke mate dat gebeurt. Het onderscheid tussen mens en dier is hierbij ondergeschikt.¹⁸ In praktijk betekent deze visie dat een welzijnsaantasting altijd beoordeeld moet worden vanuit het perspectief van het totale welzijn. Er moet dus sprake zijn van een verbetering van het welzijn van alle betrokken mensen en dieren wil een welzijnsinperking van één of meerdere dieren gerechtvaardigd kunnen worden. Die welzijnscompensatie kan liggen in het dier zelf, in zijn kudde of soortgenoten of bij de mens. Hierbij valt te denken aan de rechtvaardiging van de inperking van de vrijheid van zeer agressieve dieren met verwijzing naar de menselijke preferentie voor

¹⁷ In die gevallen gaat het in de rechtvaardiging niet om het maximaliseren van de waarde van geluk, maar om het streven naar een contract dat door alle partijen onderschreven kan worden of om het streven naar een oordeel dat een coherent evenwicht is tussen intuïties, achtergrondopvattingen en feiten.

¹⁸ Het is hierbij belangrijk te benadrukken dat gelijkwaardigheid van de belangen niet betekent dat mens en dier gelijk zijn en dat rechtvaardigheid gebiedt om mens en dier altijd gelijk te behandelen. Bijvoorbeeld, op het gebied van huisvesting hebben mens en dier belangen, maar zijn die zeer verschillend. Een mens wil, bijvoorbeeld als huisvesting een stenen huis, terwijl een zebra daar geen behoefte aan heeft. In zo 'n geval zijn mens en dier nog steeds gelijkwaardig, maar kan een verschil in behandeling verdedigd worden met behulp van het principe van rechtvaardigheid.

veiligheid. Door te spreken van een rechtvaardiging wordt de impact op het welzijn van het dier niet ontkend. Er wordt echter gesteld dat deze welzijnsbeperking moreel juist is als die beoordeeld wordt in het licht van het maximale welzijn dat bereikt kan worden.

Op dit punt wordt duidelijk dat welzijn niet enkel meer één van de onderdelen is in de morele rechtvaardiging, maar dat dit het sleutelbegrip wordt. Het individuele dier is niet omwille van zichzelf waardevol, maar haalt zijn normatieve lading uit de basisopvatting dat alleen welzijn of geluk op zichzelf nastrevenswaardig is. Met andere woorden alleen geluk is een intrinsieke waarde. Dit betekent dat verschillende vormen van welzijn uitwisselbaar en afweegbaar zijn. Dit levert uiteraard allerlei vraagstukken op over hoe en in welke mate vormen van welzijn kunnen worden afgewogen (cf. Mill, 1859; Sen 1979; Sprigge 1991). Maar het principiële punt is dat het mogelijk is om verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties van mens en dier af te wegen ten opzichte van het maximaal bereikbare welzijn voor alle betrokkenen. Het gaat hierbij om een weging, waardoor de uitkomst per situatie kan verschillen. In het ene geval kan, bijvoorbeeld, de welzijnsaantasting die het resultaat is van het solitair huisvesten van een sociaal dier niet te rechtvaardigen zijn, omdat het enkel voor het gemak van een eigenaar is. Terwijl in een ander geval het wel te rechtvaardigen is, omdat het solitair huisvesten het risico op een verdere uitbraak van een zeer besmettelijke ziekte verkleint, waardoor de gezondheid van soortgenoten gewaarborgd kan worden.

Rol van het doel Het doel speelt een centrale, maar tegelijk beperkte rol in de rechtvaardiging. We hebben hierboven al gezien dat de rechtvaardiging van eenzelfde welzijnsaantasting afhankelijk is van het doel. Dit is echter niet omdat sommige doelen op zichzelf meer of minder nastrevenswaardig of wenselijk zijn. Ook de waardering van doelen is afhankelijk van de mate waarin het bijdraagt aan het maximaliseren van het welzijn van alle betrokkenen. Een doel dat in hoge mate bijdraagt aan het maximaliseren van het totale welzijn kan daarom een doorslaggevend argument zijn om welzijnsbeperkende handelingen bij een dier te rechtvaardigen. Zo kan het ongerief voor het dier, dat noodzakelijk¹⁹ gepaard gaat met het doen van dierproeven vanuit dit perspectief gerechtvaardigd worden door te wijzen op de mate waarin dit doel bijdraagt aan het welzijn voor mensen. Het ongerief voor het dier wordt niet ontkend, maar men stelt dat de toegevoegde waarde in termen van geluk van het doel – bijvoorbeeld de ontwikkeling van een nieuw geneesmiddel voor de mens – opweegt tegen dit ongerief, omdat hiermee het totale welzijn wordt vermeerderd. Deze afweging kan per keer anders uitvallen, afhankelijk van de beoordeling van het belang van het doel en de inschatting van de ernst van de aantasting van de belangen van het dier. Kortom een doel kan een belangrijk argument zijn in de rechtvaardiging, maar het heeft geen zelfstandige morele waarde. Hoe belangrijk een doel is, is afhankelijk van de mate waarin het een bijdrage levert aan het maximaliseren van de waarde van geluk.

Conclusie Voor wie start bij de erkenning van het dier als een voelend wezen dat pijn en plezier kan ervaren, zijn alle vormen van welzijnsaantasting een directe aanleiding tot rechtvaardiging. Die morele rechtvaardiging kan op verschillende wijzen gegeven²⁰ worden, maar gaat vaak samen met het de ethische theorie van het utilisme, waarin het streven naar het maximale welzijn voor alle betrokkenen (mensen en dieren) centraal staat. Hierbij kunnen verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties tegen elkaar afgewogen worden. Het gaat hierbij om een rechtvaardiging per situatie. Het is weliswaar mogelijk om meer in algemene termen te komen tot vuistregels bij de rechtvaardiging, bijvoorbeeld dat het welzijn van één dier ingeperkt mag worden om de gezondheid van een kudde te beschermen. Desondanks blijft ook dan de mogelijkheid bestaan dat per situatie de weging anders kan uitvallen.

Andere aspecten die niet of moeilijk te vertalen zijn in termen van welzijn, zoals de aantasting van de integriteit van het dier vormen geen aanleiding tot rechtvaardiging. De kern van deze benadering ligt in welzijn of geluk als intrinsieke waarde. In essentie staat het dier – net als elk *sentient* wezen – centraal, maar draait het in de morele rechtvaardiging om het maximaliseren van geluk, waarbij dit geluk de enige waarde is die intrinsiek waardevol is.

5.2 Intrinsieke waarde: rechtvaardiging in termen van respect voor individuele dieren

Waar het utilisme alleen geluk of welzijn als intrinsiek waardevol beschouwt, spreken anderen ook over de intrinsieke waarde van het dier. Daarmee zeggen we iets extra's. Dieren zijn niet alleen waardevol omdat ze kunnen bijdragen aan een intrinsieke waarde, namelijk geluk, maar ze zijn zelf intrinsiek waardevol. Geluk is in deze benadering niet de enige intrinsieke waarde ook dieren hebben intrinsieke waarde.

¹⁹ Het gaat hierbij om een noodzakelijkheid in de zin dat een handeling aan een dier dat geen ongerief met zich meebrengt voor de Wet op de Dierproeven geen dierproef meer is.

²⁰ Bijvoorbeeld door te streven naar een coherent evenwicht tussen intuïties, achtergrondopvattingen en feiten.

Dit betekent voor de rechtvaardiging dat het individuele dier centraler komt te staan. Een verwijzing naar de intrinsieke waarde is echter niet hetzelfde als het spreken over inherente waardigheid (zie §5.3). De opvattingen over de morele verplichtingen die volgen uit de erkenning van de intrinsieke waarde zijn minder vergaand. Mens en dier zijn niet moreel gelijkwaardig, maar in de relatie met het dier doet het dier een moreel appèl op ons in de mate waarin wij moreel relevante capaciteiten met het dier delen, zoals bewustzijn of het hebben van preferenties. Het gaat hierbij niet om een vorm van speciecisme²¹, waarbij deze menselijke kenmerken leidend zijn, omdat ze tot de mens behoren. De redenering is gebaseerd op criteria van consistentie en coherentie. Als (a) bepaalde cognitieve of relationele eigenschappen ten grondslag liggen aan voor onze morele verplichtingen jegens mensen, en als (b) wij juist die kenmerken ook herkennen bij dieren, dan (c) doet dat een moreel appèl op ons in onze omgang met dieren. Die cognitieve of relationele eigenschappen kunnen immers ook leidend zijn voor onze morele omgang met dieren.

De positie tussen een rechtvaardiging in termen van welzijn en een rechtvaardiging in termen van het beschermen van rechten heeft een eigen plek in de rechtvaardigingsdiscussie, die meer is dan een gemiddelde van beide visies.

Inperking vrijheid Voor wie aan het individuele dier intrinsieke waarde toekent, vraagt een beperking van vrijheid om een rechtvaardiging. Het gaat hierbij vooral om vrijheid in termen van keuze- en bewegingsvrijheid. De reden tot rechtvaardiging ligt in de morele vereiste dat elke handeling aan een dier dient te starten in het respect voor dat dier als doel op zichzelf en niet enkel als instrument voor menselijke belangen en doelen.

Vanuit dit perspectief is er geen principieel bezwaar tegen de inperking van vrijheid op voorwaarde dat het dier niet samenvalt met zijn functie. In praktijk kan dat, bijvoorbeeld, betekenen dat de keuzevrijheid van biologisch gehouden kippen weliswaar is ingeperkt, maar dat de dieren desondanks soortspecifiek gedrag kunnen vertonen of hun preferenties kunnen uiten. In dat geval kan zo'n houderij samengaan met het respect voor de intrinsieke waarde van het dier. Een houderij is dus niet op voorhand moreel problematisch vanwege de impact op de vrijheid van een dier. De erkenning van de intrinsieke waarde betekent wel dat er een verplichting voor de mens is om houderijvormen zo in te richten dat de keuze- en bewegingsvrijheid van dieren geoptimaliseerd wordt. Hierbij kan gedacht worden aan discussies over de mate waarin een melkrobot de keuzevrijheid van een koe kan bevorderen (cf. Millar, 2000) of de mate waarin apen cognitief uitgedaagd worden met behulp van computerspelletjes (cf. Keulartz & Swart, 2011). Op deze wijze kan een inperking van de vrijheid van het dier toch respect tonen voor het individuele dier.

Doden van dieren Vanuit het respect voor de intrinsieke waarde van het dier is het doden problematisch, omdat het respect op gespannen voet staat met het beëindigen van leven. Alleen als het doden direct in het belang is van het individuele dier is er geen rechtvaardiging nodig, bijvoorbeeld als er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Er is echter in deze benadering geen sprake van een *recht* op leven (zie §5.3). Het vraagstuk dat ontstaat als dieren voor een bepaald doel worden gedood is geen kwestie van conflicterende rechten, maar is een conflict tussen waarden. Concreet betekent dit dat het doden moreel problematisch is en blijft, maar dat het mogelijk is dat er zwaarwegende doelen zijn op basis waarvan het doden van een dier te rechtvaardigen is. In dat geval botst het respect voor de intrinsieke waarde met de waarden die verbonden zijn met bepaalde doelen, bijvoorbeeld de waarde van volksgezondheid of veiligheid. Als een dergelijk dilemma ontstaat, kan het doden moreel gezien de best verdedigbare strategie zijn gezien vanuit alle handelingsopties. Het blijft dan echter een tragische beslissing.

Beperking welzijn Wat geldt voor inperking van vrijheid, geldt in grote lijnen ook voor een inperking van welzijn. Er is geen sprake van een principieel bezwaar tegen een welzijnsaantasting. Op dit punt zijn de eerder genoemde aspecten van tijd en adaptatie in de discussie over welzijn essentieel. Het kan immers zo zijn dat een bepaalde welzijnsaantasting geen negatief effect heeft voor het welzijn van het dier over langere tijd of dat bepaald ongerief nog binnen het aanpassingsvermogen van het dier past. In dat geval hoeft het respect voor de intrinsieke waarde niet op gespannen voet te staan met vormen van stress of ander ongerief. Welzijnsbeperkingen vragen echter wel in alle gevallen om een rechtvaardiging. Temeer omdat het respect voor intrinsieke waarde vaak samen gaat met een brede visie op welzijn. Hierbij wordt niet enkel

²¹ Speciecisme is een term die door Peter Singer (2005) is geïntroduceerd om een redeneerfout aan het licht te brengen: vaak wordt het empirische feit dat wij tot de soort (species) van de mens behoren als enige argument gegeven om onderscheid te maken tussen de morele waarde van mens en dier. Dit feitelijke verschil tussen soorten zegt echter nog niets over hoe wij met dieren behoren om te gaan. Dit is vergelijkbaar met het maken van een moreel onderscheid op basis van feitelijke sexe verschillen (sexisme) of verschillen in huidskleur of ras (racisme).

gekeken naar het voorkomen van pijn, maar ook naar positief welzijn. Daarnaast wordt gesteld dat ook andere noties zoals de integriteit, in termen van de heilheid en gaafheid van een dier een rol spelen in de rechtvaardiging van het houden van dieren.

Evenals bij het doden kan er een waardeconflict ontstaan tussen de intrinsieke waarde en de waarden van een doel dat een welzijnsaantasting impliceert. Ook hierbij geldt dat elke welzijnsaantasting²² moreel onwenselijk is en blijft vanuit het respect van de intrinsieke waarde, maar dat zo'n aantasting desondanks de best verdedigbare strategie zijn gezien vanuit alle handelingsopties. Hierbij wordt opnieuw duidelijk dat vanuit dit perspectief het doel waarvoor een dier gehouden wordt een belangrijke rol speelt in de rechtvaardiging.

Rol van het doel Het doel waarvoor een dier gehouden wordt, staat op zichzelf los van de intrinsieke waarde van het dier en van de morele verplichtingen die daaruit volgen. Ook voor een doel geldt dat het in lijn moet zijn met het respect voor de intrinsieke waarde van het dier. Vanuit dat perspectief zijn vormen van dierhouderij, waarbij het dier enkel als instrument wordt gezien onwenselijk.

Als de intrinsieke waarde botst met de waarde van het doel dan ligt er een morele verplichting om te kijken of dat doel niet zonder inbreuk op intrinsieke waarde kan worden bereikt. Er wordt in dat geval gezocht naar een compromis voor het conflict tussen de intrinsieke waarde van het dier en de morele waarde die gerelateerd is aan het doel. Er wordt gezocht naar een derde weg: een alternatieve methode die de waarde van het doel ook kan bereiken zonder de belangen van dieren te schaden. Het zoeken naar zo'n alternatief is echter lastig. Discussies over wat geldt als een reëel alternatief zijn complexe vraagstukken, waarbij feitelijke en normatieve overwegingen hand in hand gaan (bv. Swart et al, 2006). In sommige gevallen ligt de discussie in de vraag of het technisch mogelijk is om het doel zonder het dier te kunnen bereiken, zoals in het geval van dierproeven. Het gaat hierbij om de technische vraag of, bijvoorbeeld, via in-vitro onderzoek of met behulp van computersimulaties het doel van het onderzoek ook bereikt kan worden. Aangezien het antwoord zelden een simpel ja of nee is, speelt normativiteit ook hier een rol vanwege het aspect van onzekerheid. Hoeveel onzekerheid is acceptabel bij een diervrije methode?

In andere gevallen blijken alternatieven zonder dieren lastig, omdat het doel weliswaar bereikt kan worden, maar niet ten volle. Dit wordt vaak gesteld in het geval van gezelschap als doel voor het houden van dieren. Natuurlijk kan gezelschap ook zonder dieren bereikt worden, maar in de discussie wordt het argument gebruikt dat het doel niet simpel gezelschap is, maar dat het gaat om gezelschap met dieren. Deze dieren voegen door hun anders-zijn iets wezenlijks toe aan het hebben van gezelschap dat in intermenselijke relaties niet of op een fundamenteel andere wijze aanwezig is. Dit geeft een meerwaarde aan het doel dat zonder dieren niet volledig bereikt kan worden. Dit voorbeeld geeft opnieuw aan dat de alternativediscussie niet enkel vraagt om empirische gegevens. Het veronderstelt een morele beoordeling van de waarde van de doelen.

Die waardering van doelen is des te belangrijker op het moment dat er geen compromis mogelijk lijkt en er daadwerkelijk een conflict is tussen de intrinsieke waarde van het dier en de belangen die daaruit volgen en de waarde van een doel waarvoor dieren gehouden worden. Deze benadering mist op dat moment één centraal ijkpunt, zoals geluk die functie heeft in de welzijnsbenadering, op basis waarvan de weging gemaakt kan worden. Het gaat niet om de vraag of een bepaald doel in meer of mindere mate bijdraagt aan het maximaliseren van het totale welzijn. Het gaat in deze benadering om de morele waarde van het doel. De rechtvaardiging van het houden van dieren is, vanuit dit perspectief, het resultaat van een waardeafweging. Om die afweging te maken is allereerst een waardering nodig van de verschillende doelen waarvoor dieren gehouden kunnen worden. Ten tweede vereist het een prioritering van doelen in mate van waardevolheid, waarbij belangrijkere doelen een zwaardere aantasting van waarden, zoals vrijheid en leven kunnen rechtvaardigen. Hierop wordt hieronder nog uitgebreider ingegaan. Deze vereisten roepen zowel praktisch als theoretisch allerlei vragen op, zoals de vraag op basis waarvan de waardering van doelen gemaakt wordt en wie dat doet. Hoe bepalen we of vermaak een triviale of onwenselijker doel is dan arbeid of dat de waarde van gezelschap belangrijker is dan die van sport? Dat is niet eenvoudig. Zelfs over het vaststellen van essentiële doelen zoals vrijheid, gezondheid en veiligheid is in de (politieke) filosofie uitgebreid nagedacht (cf. Gutmann & Thompson, 1996; Pogge, 1994; Rawls, 1972; Sandel, 1998; Walzer, 1983). De waardering is mogelijk, maar uiteraard nooit neutraal en verbonden met opvattingen die veel verder reiken dan diervraagstukken. Wie, bijvoorbeeld, vanuit een maatschappij-ideaal start dat enkel waarde hecht aan collectiviteit en strikte gelijkheid komt tot een heel andere waardering van doelen dan wie start vanuit een perspectief waarin de individuele mens het enige wezen is met morele waardigheid. In praktijk zien we ook grote verschillen met betrekking tot de waarderingen van doelen waarvoor

²² Waarbij het dier daadwerkelijk in zijn welzijn is aangetast, in de zin dat het ongerief voorbij gaat aan de adaptieve vermogens van dat dier en er ook vanuit het perspectief van een langere tijdspanne geen welzijnsvoordeel aanwezig is voor het dier.

dieren worden gehouden. Tegelijk is er, als we kijken naar de Nederlandse samenleving wel overlap (Rapport Denken over dieren, 2012) in de waardering van de doelen. Zo wordt waarde gehecht aan doelen die bijdragen aan het in stand houden van of beschermen van menselijk leven en dierlijk leven, die bijdragen aan milieu, biodiversiteit en ecosystemen. Maar wordt ook waarde gehecht aan doelen die bijdragen aan cultuurwaarden, bijvoorbeeld de landschappelijke waarde dat dieren in de wei lopen en passen in een Nederlands landschap.

Op basis van deze waardering van doelen kan een inbreuk op de belangen van het dier, in termen van bijvoorbeeld vrijheid of welzijn gerechtvaardigd worden. Door de verschillen in waardering van doelen kan dit betekenen dat een en dezelfde aantasting van het welzijn in verschillende contexten verschillend wordt beoordeeld. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de discussie over de aanvaardbaarheid van het houden van pelsdieren voor bont. Hierbij wordt vaak gesteld dat bont een luxe product is, waarvoor dieren niet gehouden dienen te worden. Het gaat hierbij niet zozeer om de gevolgen van het houden voor het dier, die principieel niet te rechtvaardigen zouden zijn, maar om de waardering van het doel, die als te triviaal of onwenselijk wordt beschouwd om enig welzijnsaantasting te kunnen rechtvaardigen.

Conclusie De erkenning van de intrinsieke waarde van het individuele dier betekent dat het houden van dieren altijd om een rechtvaardiging vraagt. Het houden dient respect te tonen voor de intrinsieke waarde van het dier. Dit komt tot uiting in een directe verplichting om het inperken van vrijheid, de aantasting van welzijn en integriteit en het doden van dieren te voorkomen. Binnen dat speelveld is het mogelijk dat er sprake is van een aantasting van de belangen van het dier. In die gevallen speelt de waarde van de doelen, waarvoor dieren gehouden worden een centrale rol. In de rechtvaardiging gaat het om een waardeafweging, waarbij de intrinsieke waarde van het dier en de waarde van het doel ten opzichte van elkaar gewogen moeten worden. Hierbij is geen eenduidig ijkpunt. Het gaat om het hanteren van morele dilemma's, waarbij een keuze te verdedigen en te legitimeren is, maar er altijd een spanning blijft bestaan.

5.3 Inherente waardigheid: rechtvaardiging vanuit het perspectief van dierenrechten

Voor wie argumenteert dat ook dieren inherente waardigheid hebben, dient die waardigheid – net als bij mensen – via rechten beschermd te worden. Dieren hebben vanuit dit perspectief niet enkel belangen of preferenties. Ze hebben ook rechten. Het feit dat zij die niet zelf kunnen claimen, doet aan de geldigheid en de kracht van die rechten niets af. Het is vergelijkbaar met de rechten die jonge kinderen of sterk dementerende ouderen hebben, waarbij ook zij de mogelijkheid om zelf de rechten te claimen nog niet, of niet meer hebben. Mens en dier zijn door hun inherente waardigheid moreel gelijkwaardig. Dit betekent dat er ook directe verplichtingen voor de mens verbonden zijn met de rechten van het dier. Pas als voldaan wordt aan de menselijke verplichtingen jegens het dier en daarmee de rechten van het dier zijn beschermd, is het mogelijk om tot een gerechtvaardigde vorm van dierhouderij te komen. Met andere woorden, het houden van dieren is alleen te rechtvaardigen als het de inherente waardigheid van het dier respecteert. Wat dat concreet betekent, wordt duidelijk aan de hand van de eerder genoemde aanleidingen voor een rechtvaardiging van het houden van dieren.

Inperking vrijheid Voor het antwoord op de vraag of een inbreuk op de vrijheid van het dier die gepaard gaat met het houden te rechtvaardigen is, is het belangrijk de hierboven genoemde vormen van vrijheid te onderscheiden.

Wanneer er sprake is van een inbreuk op de autonomie van het dier, is een rechtvaardiging niet mogelijk. In deze rechtenbenadering heeft de autonomie van het dier een status, die vergelijkbaar is met die van de menselijke morele autonomie en de daarbij behorende (bescherm)waardigheid (cf. Bruers, 2010). Deze waardigheid is onvervreemdbaar en niet onderhandelbaar. In praktijk betekent de erkenning van deze waardigheid van het dier dat veel vormen van het houden van dieren moreel niet te rechtvaardigen zijn.²³ Het houden van een dier gaat in praktijk immers altijd gepaard met een zekere mate van controle over of beïnvloeding van het dier. Daarnaast veronderstelt het vaak een eigendomsrelatie. Vanuit dit rechtenperspectief wordt dit als onverenigbaar beschouwd met het respect voor de autonomie en de waardigheid van het dier. Net als bij kinderen, die je wel kunt hebben, maar die je niet bezit, is dat ook zo bij dieren.

De relatie tussen mens en dier wordt niet als zodanig als immoreel beschouwd, maar de machts- en eigendomsverhouding die het houden van dieren veelal veronderstelt, wordt gezien als het kernprobleem bij het houden van dieren. Die aspecten maakt het houden moreel problematisch

²³ Voor sommigen is ook het proces van domesticatie dat vooraf gaat aan het houden al problematisch (cf. Bruers, 2010; Stoop, <http://www.animalfreedom.org/>).

nog los van de eventuele gevolgen van het houden in termen van dierenwelzijn, het doden van het dier of de waarde van het doel.

Desondanks betekent de start in een rechtenbenadering niet noodzakelijk dat alle vormen van dierhouderij niet rechtvaardigbaar zijn. Net zo goed als dat autonome mensen kunnen worden ingezet voor bepaalde werkzaamheden zonder dat daarmee het respect voor hun rechten in het gedrang komen, is dat ook denkbaar voor bepaalde vormen van het houden van dieren. Het veronderstelt dan echter dat dieren (impliciet) instemmen met een vorm van samenleven tussen mens en dier en dat een zekere mate van keuze- en bewegingsvrijheid is gewaarborgd. Hierbij zou men zich kunnen voorstellen iemand een aantal schapen houdt op een groot stuk heide. Hij verleent hen zorg en onderdak, waardoor hij een zekere mate van controle heeft over de dieren. Hij heeft, bijvoorbeeld, invloed op wat en waar de schapen eten, maar dwingt ze niet door geen gebruik te maken van honden of afzettingen. Daarmee wordt de keuzevrijheid van die dieren niet wezenlijk beïnvloed. Als echter die vorm van vrijheid niet te waarborgen is, dan is het houden van dieren niet te rechtvaardigen.

Doden van een dier Het doden van een dier vraagt vanuit een rechtenbenadering altijd om een rechtvaardiging. De mogelijkheden om dit te rechtvaardigen zijn echter beperkt. Het leven kan niet los gezien worden van de inherente waardigheid van het dier en is daarom een recht van het dier dat gerespecteerd dient te worden. Doden is in deze visie alleen dan te rechtvaardigen als dit de inherente waardigheid van het dier respecteert. In praktijk betekent dit dat het doden van gehouden dieren alleen gerechtvaardigd is als het een dier betreft dat uitzichtloos en ondraaglijk lijdt en waarbij de dood de enige manier is om dat lijden te beëindigen. Alle andere doelen waarvoor dieren gedood worden in het kader van het houden van dieren zijn niet te rechtvaardigen. Dit uitgangspunt geldt ook voor die gevallen waarin het recht op leven van het dier in conflict komt met het recht op leven van de mens en waarbij geen compromis mogelijk is. In zo'n geval is het weliswaar te verdedigen dat een dier gedood wordt ten gunste van een mens (cf. Regan, 2004), maar het gaat hierbij om een situatie die vergelijkbaar is met noodweer en ook dan blijft de dood van het dier te betreuren.

Beperking welzijn Een beperking van het welzijn is vanuit een rechtenperspectief altijd een vorm van schade aan het individuele dier. Een externe rechtvaardiging met verwijzing naar, bijvoorbeeld, het doel waarvoor het dier gehouden wordt, geldt in dit perspectief niet als een rechtvaardiging. Het enige legitieme criterium bij de rechtvaardiging is ook hier het respect voor de rechten van het individuele dier. Dit geldt ook in gevallen waar er sprake is van een aantasting van de integriteit van het dier. Uiteraard kan hier een conflict ontstaan tussen rechten van de mens en die van het dier, maar menselijke rechten kunnen nooit de rechten van het dier buitenspel zetten. Dit leidt er, bijvoorbeeld, toe dat proefdiergebruik volledig wordt afgewezen – ook als dit een humaan relevant doel dient (cf. Nuffield, 2005).

De rol van het doel Het type of de waarde van een doel speelt in deze benadering geen wezenlijke rol voor de rechtvaardiging. Enerzijds wordt de waarde van een doel enkel beoordeeld vanuit de mate waarin dit het respect voor de inherente waardigheid van het dier stimuleert of op z'n minst niet in de weg staat. De inherente waardigheid is de meetlat: alleen doelen die recht doen aan de inherente waardigheid zijn moreel acceptabel. Anderzijds kan de waarde van het doel in deze benadering nooit functioneren als een argument dat een aantasting van de inherente waardigheid rechtvaardigt. In praktijk betekent dit dat de waarde van het doel geen rol speelt in de discussie.

Conclusie Uit bovenstaande wordt duidelijk dat bij een benadering waarbij dieren op basis van hun inherente waardigheid, rechten toegekend krijgen de noodzaak voor rechtvaardiging groot is, maar de mogelijkheden om het houden van dieren te rechtvaardigen zeer beperkt zijn. Het houdt concreet in dat het aantal te rechtvaardigen vormen van dierhouderij zeer beperkt is. In principe dienen we afwijzend te staan tegenover het houden van dieren enkel voor menselijke doelen. Enkel als duidelijk is dat het houden geen inbreuk op de inherente waardigheid van het dier impliceert, is een vorm van het houden van dieren door mensen te rechtvaardigen. De enige uitzondering is als er sprake is van conflicterende rechten in gevallen van nood. Als we vanuit dat perspectief naar de vormen van dierhouderij in Nederland kijken, wordt gesteld dat (a) er bijna altijd sprake is van een afhankelijkheids- en machtsrelatie tussen mens en dier zonder expliciete instemming van het dier of mogelijkheid om zich uit de relatie te onttrekken en (b) er geen sprake is van nood of noodweer. Op basis hiervan wordt gesteld dat het houden met als doel ze te gebruiken voor, bijvoorbeeld, voeding, arbeid of gezelschap niet te rechtvaardigen is.

5.4 Hybride benaderingen, onpartijdigheid en de rol van relaties

Op basis van bovenstaande analyse ontstaat een beeld van drie vormen van rechtvaardiging: een waarin de welzijnsafweging centraal staat, een tweede vorm waarin het bij rechtvaardiging gaat om een waardeafweging en een derde waarin de rechten van mens en dier de centrale rol spelen.

In het publieke debat en de beleidspraktijk zijn er echter mengvormen. Hierbij worden bepaalde elementen uit verschillende benaderingen gecombineerd. Zo veronderstelt de Wet op de dierproeven, enerzijds een utilistische weging die gericht is op een optimaal evenwicht tussen de belangen van het dier en het maatschappelijke of wetenschappelijke belang van de proef. Anderzijds, zijn bepaalde doelen, bijvoorbeeld cosmetica en specifiek diersoorten (mensapen) categorisch uitgesloten wat je eerder zou verwachten bij de visie die rechtvaardiging vertalen in termen van waarde- of rechtenafwegingen. Het gaat hier niet noodzakelijkerwijs om inconsistentie, maar veronderstelt wel een grondige reflectie op de keuze van de verschillende elementen in het beleid. De gepresenteerde theoretische vormen van rechtvaardiging kunnen complementair zijn, maar zijn niet volledig uitwisselbaar. Voor beleid is daarom een consistente keuze voor een van de vormen van rechtvaardiging wenselijk.

Naast de hybride vormen is er een ander aspect dat aandacht verdient. In bovenstaande visies staat de eis van onpartijdigheid centraal. In de rechtvaardiging van een welzijnsbeperking mag het, bijvoorbeeld, geen rol spelen dat iemand de hond kent, dat hij hem mooi vindt of juist een hekel heeft aan zijn eigenaar. Elk dier telt mee. Toch blijkt in de praktijk dat we heel verschillend met dieren omgaan. Sommige muizen, bijvoorbeeld, knuffelen we als het ware dood, terwijl we bij andere muizen nauwelijks aandacht hebben voor hun welzijn, omdat we ze zien als plaagdieren. Die verschillen zijn in veel gevallen psychologisch prima te verklaren, maar hebben een element van willekeur dat in de traditionele ethiek moeilijk te verdedigen is. Dat probleem voor de ethiek wordt nog sterker, omdat er vaak een sterke morele intuïtie is dat we niet altijd volledig onpartijdig *hoeven* te zijn. Stel dat er twee honden door het ijs zijn gezakt en je kunt onmogelijk beide redden. Je moet op dat moment kiezen en je ziet dat een van de twee jouw hond is. Op dat moment lijkt er geen andere rechtvaardiging voor de keuze voor deze hond dan het feit dat dit jouw hond is. Het is mogelijk om achteraf relevante verschillen te zoeken die de keuze ondersteunen, maar het eigenlijke argument lijkt de relatie met het dier te zijn. Dat is een vorm van partijdigheid, die echter wel redelijk lijkt (cf. Williams, 1981; Nagel, 1991). Het feit dat wij relaties zijn aangegaan met bepaalde dieren door ze, bijvoorbeeld onderdak te verlenen of door ze te domesticeren maakt een moreel relevant verschil.

Rechtvaardigen op basis van relaties Over hoe groot en belangrijk dit verschil is, lopen de meningen binnen de ethiek uiteen. Volgens sommigen gaat het in essentie enkel om de relaties die wij met dieren hebben. De eerste visie die dit stelt, start bij de sociale en ecologische relaties die samen een gemeenschap vormen²⁴ (Callicot 1980). Het resultaat is dat de waarde van individuen ondergeschikt is aan die van de gemeenschap. De waarde die mens en dier hebben is gelegen in het feit dat wij leden zijn van geneste samenlevingen die ieder op zich verschillende morele eisen stellen. De binnencirkel van relaties met diegenen die onze directe naaste zijn omvatten de zwaarstwegende morele verplichtingen. Hieruit ontstaat het beeld van een concentrische cirkel waarbij de zwaarte van morele verplichtingen afneemt naar mate men verder van de kern van de cirkel afkomt. De kern wordt hierbij bepaald door de rol die mens of dier spelen in het ecosysteem. Concreet kan dit betekenen dat – ongeacht cognitieve capaciteiten of andere intrinsieke eigenschappen – het ene dier zeer beschermwaardig is vanwege de hoge toegevoegde waarde binnen een ecosysteem, terwijl onze verplichtingen ten opzichte van een andere diersoort zeer beperkt zijn, omdat ze een beperkte(re) bijdrage leveren aan het ecosysteem.

Een tweede visie die ook de relaties tussen mensen en dieren als kern beschouwt, start bij zorgrelaties. Het feit dat sociale en zorgrelaties een rol spelen, is vanuit deze visie niet enkel verklaarbaar. Het is ook moreel juist. Het gaat er niet enkel om of iets juist is, maar vooral of het past in de zorgrelaties die wij hebben met mensen en dieren. De vraag of het houden van dieren gerechtvaardigd kan worden, kan niet los van individuele dieren en individuele mensen en hun relaties besproken worden (Midgley, 1983; Noddings, 1984; Donovan & Adams, 2007). Concreet kan dit betekenen dat we met sommige dieren een gedeelde ervaring hebben van kwetsbaarheid en zorg, zoals dat het geval kan zijn bij een huisdier dat je als lid van het gezin beschouwd. In dat geval vertaalt zich die relatie in verplichtingen ten opzichte van je hond of kat die je ten opzichte van andere dieren niet hebt.

Redelijke partijdigheid en de relevantie van relaties Voor de publieke discussie over de rechtvaardiging van dieren is een visie die enkel en alleen start bij extrinsieke eigenschappen zoals relaties kwetsbaar, omdat willekeur op de loer ligt en consistentie en transparantie moeilijker te waarborgen zijn. Tegelijk geeft deze benadering wel een waardevolle aanvulling op de eerder

²⁴ Callicot (1980) spreekt over een "biotic community".

genoemde visies die alleen starten bij de intrinsieke eigenschappen van dieren, zoals de capaciteit om pijn en plezier te ervaren of hogere cognitieve capaciteiten die dieren in staat stellen tot preferentie autonomie.

Ten eerste is het door inclusie van de rol van relaties en van de context waarin dieren worden gehouden mogelijk om de stap te maken van strikte onpartijdigheid naar een onderbouwde en redelijke partijdigheid. Deze laatste vorm van partijdigheid start bij algemene verplichtingen, maar geeft ruimte aan het feit dat we relaties hebben met sommige mensen en dieren. Die relaties kunnen een specifieke inhoud en richting geven aan onze verplichtingen, maar dat dient dan wel navolgbaar en begrijpelijk te zijn voor anderen (cf. Heeger, 2005; Rollin, 2005). Dit houdt in dat de partijdigheid het resultaat is van een speciale relatie, die ook door de anderen binnen de samenleving als een normatief belangrijke relatie wordt erkend. Op basis hiervan kan, bijvoorbeeld, een varkensboer een partijdige houding aannemen tegenover zijn varkens en stellen dat zijn relatie met deze dieren bepaalde ingrepen zoals immunocastratie van zijn varkens in de weg staat, omdat dit de dieren nog verder afhankelijk van hem maakt (cf. Heeger, 2005).

Ten tweede hoeft de aandacht voor relaties, mits verbonden met intrinsieke eigenschappen niet tot willekeur te leiden. Het kan zelfs helpen om algemene verplichtingen inhoud en richting te geven. Zo geldt voor alle dieren dat we een verplichting hebben om schade te voorkomen. Voor een hond die bij mijn thuis woont, heeft dat echter concretere en verdergaande gevolgen - bijvoorbeeld dat ik hem indien nodig naar de dierenarts breng - dan voor een kat die zonder eigenaar los buiten loopt. De positieve verplichtingen ten opzichte van mijn hond worden weliswaar bepaald door mijn relatie, maar zijn niet volledig afhankelijk van die mens-dier relatie (DeGrazia 1996).

Tot slot kan de aandacht voor (zorg)relaties zinvol zijn in de rechtvaardiging van het verschil in omgang tussen gehouden en niet gehouden dieren. Een zwijn in het wild heeft geen andere status dan een varken op een boerderij. Toch behandelen we beide wel wezenlijk anders. Swart (2007) heeft met het onderscheid tussen specifieke en non-specifieke zorg getracht dit niet alleen te duiden, maar ook normatief te onderbouwen. Hij stelt dat onze nabijheid tot de dieren en de mate waarin zij voor hun functioneren afhankelijk zijn van ons bepaalt hoe specifiek onze verplichtingen zijn. Is er sprake van een sterke afhankelijkheid dan hebben we als mensen specifieke zorgverplichtingen, bijvoorbeeld het actief zorgen voor voldoende adequaat voedsel, goede huisvesting en bescherming tegen predators. Als er geen of in mindere mate sprake is van afhankelijkheid dan vallen niet alle verplichtingen weg, maar is er alleen nog sprake van non-specifieke zorgverplichtingen, zoals zorg voor een natuurlijke omgeving van een dier of het in staat stellen om eten te vinden. Op basis hiervan kunnen verschillende vormen van houden verschillend worden beoordeeld.

Conclusie Uit bovenstaande komt niet een eenduidig beeld naar voren welke vorm van dierhouderij nu rechtvaardigbaar is. In sommige gevallen resulteert het in een even helder "nee"-standpunt als bij de benadering op basis van inherente waardigheid (cf. Donovan & Adams, 2007). In andere gevallen lijkt het het houden van dieren niet principieel in de weg te staan. De winst is dat deze benadering vanuit relaties tussen mens en dier de noodzaak om oog te hebben voor behoeften en belangen van dieren onderstreept vanuit een eigen gezichtspunt. Het houden van dieren is niet enkel te rechtvaardigen op basis van de implicaties voor de intrinsieke waarde of de inherente waardigheid, maar dient ook oog te hebben voor de mate waarin dieren afhankelijk zijn of worden gemaakt en de mate waarin wij als mensen in staat zijn de daaruit volgende verplichtingen te dragen en te vervullen.

5.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar de mogelijkheden om te komen tot een rechtvaardiging van het houden van dieren. Hierbij zijn drie perspectieven besproken. Op basis hiervan kan niet één eenduidige conclusie getrokken. Elke traditie legt niet alleen eigen accenten in de rechtvaardiging en gebruikt verschillende concepten en waarden, maar ook de principiële vraag of het houden van dieren te rechtvaardigen is, wordt verschillend beantwoord.

Er zijn drie benaderingen geïdentificeerd, die voortbouwen op de verschillende argumenten uit hoofdstuk 3 die gebruikt worden om de morele waarde van het dier te onderbouwen. De eerste benadering start bij de erkenning van het dier als een voelend wezen dat pijn en plezier kan ervaren (*sentient being*). Hierin wordt de rechtvaardigingsdiscussie gevoerd in termen van welzijn. Een rechtvaardiging van het houden van dieren kan gegeven worden door (a) te verwijzen naar de afwezigheid van ongerief bij het houden. Er is dan geen rechtvaardiging omwille van het dier nodig. Of (b) door een welzijnsbeperking te beoordelen vanuit het principe dat gestreefd dient te worden naar het maximale welzijn voor alle betrokkenen. Hierbij kunnen verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties tegen elkaar afgewogen worden. Dit houdt in dat rechtvaardiging case-

by-case plaatsvindt. Uiteraard is het mogelijk om tot meer algemene uitspraken te komen, zoals de claim dat ernstig ongerief niet acceptabel is voor enkel amusement. Zo 'n uitspraak geldt echter niet omdat ernstig ongerief principieel wordt afgekeurd of dat amusement moreel abject is, maar omdat een dergelijk doel nooit bij dusdanig ongerief tot het maximale welzijn van allen kan leiden. In praktijk kiest deze positie voor een "ja, mits" op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden, waarbij welzijn het kernwoord is.

Bij de tweede benadering start de rechtvaardiging bij de intrinsieke waarde van het dier. Het houden dient respect te tonen voor de intrinsieke waarde van het dier. Dierhouderij kan rechtvaardig zijn (a) op het moment dat dit de intrinsieke waarde respecteert, i.e., dat het dier gezien wordt als een doel in zichzelf en niet enkel als een instrument. Dit heeft directe consequenties voor hoe dieren gerechtvaardigd gehouden kunnen worden. Dit komt tot uiting in een directe verplichting om het inperken van vrijheid, de aantasting van welzijn en integriteit en het doden van dieren te voorkomen. Tegelijk is het (b) mogelijk om een houderij te rechtvaardigen op basis van de waarde van de doelen, waarvoor dieren gehouden worden. In de rechtvaardiging gaat het om een waardeafweging, waarbij de intrinsieke waarde en de waarde van het doel ten opzichte van elkaar gewogen moeten worden. Hierbij is geen eenduidig ijkpunt. Het gaat om het hanteren van morele dilemma's, waarbij een keuze te verdedigen en te legitimeren is, maar er altijd een spanning blijft bestaan. Deze positie zal in praktijk neigen naar een "nee, tenzij" positie op het moment dat de intrinsieke waarde in het geding is en vrijheid- of welzijnsbeperkingen gerechtvaardigd moeten worden op basis van de waarde van het doel. Het neigt naar een "ja, mits" voor die gevallen van houderij waarbij het houden binnen de grenzen van het respect voor het dier als doel op zichzelf en niet enkel als instrument.

Ten derde is er een benadering die start bij de erkenning van inherente waardigheid van het dier. Hierin wordt de rechtvaardigingsdiscussie gevoerd in termen van rechten. Aan het dier worden op basis van de inherente waardigheid rechten toegekend die kunnen botsen met de rechten van anderen. De vraag of het houden van dieren gerechtvaardigd kan worden, wordt vanuit dit perspectief overwegend negatief beantwoord. Men stelt hierbij dat het houden bijna noodzakelijkerwijs een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier betekent. Enkel in gevallen van noodweer of doelen die verbonden zijn met leven en dood kan er sprake zijn dat een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier gerechtvaardigd is. Concreet houdt dit in dat vormen van dierhouderij met als doel, bijvoorbeeld, voeding, arbeid of gezelschap geen rechtvaardiging is. Het gaat hierbij om een positie die kiest voor een "nee" of een "nee, tenzij" op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden.

Tot slot is in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de rol die relaties spelen in de rechtvaardigingsdiscussie. Hieruit komt niet direct één positie voor of tegen het houden van dieren naar voren. In algemene zin stelt het als criterium dat een houderij pas dan gerechtvaardigd is als wij mensen in staat zijn de verplichtingen te dragen en te vervullen die volgen uit de mate van afhankelijk van het dier die gepaard gaat met het houden. Behalve als zelfstandige benadering kan het samengaan met onderdelen uit alle drie de genoemde rechtvaardigingsvormen.

Figuur 3: Plaatsbepaling van de tradities van rechtvaardiging op het continuüm van visies op de vraag of we dieren mogen houden.

Kern**1. De waarde als voelend wezen: Rechtvaardiging als een welzijnsdiscussie**

De eerste benadering (welzijnsbenadering) start bij de erkenning van het dier als een voelend wezen dat pijn en plezier kan ervaren (*sentient being*). Hier wordt de rechtvaardigingsdiscussie gevoerd in termen van welzijn. Een rechtvaardiging van het houden van dieren kan gegeven worden door (a) te verwijzen naar de afwezigheid van ongerief bij het houden. Er is dan geen rechtvaardiging omwille van het dier nodig. Of (b) door een welzijnsbeperking te beoordelen vanuit het principe dat gestreefd dient te worden naar het maximale welzijn voor alle betrokkenen (mensen en dieren). Hierbij kunnen verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties tegen elkaar afgewogen worden. Dit houdt in dat rechtvaardiging case-by-case plaatsvindt. Uiteraard is het mogelijk om tot meer algemene uitspraken te komen, zoals de claim dat ernstig ongerief niet acceptabel is voor enkel amusement. Dit is niet omdat ernstig ongerief principieel wordt afgekeurd of dat amusement moreel abject is, maar omdat een dergelijk doel nooit bij dusdanig ongerief tot het maximale welzijn van allen kan leiden. Deze positie kiest voor een "ja, mits" op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden, waarbij welzijn het kernwoord is.

2. De intrinsieke waarde: Rechtvaardiging als een waardendiscussie

Bij een rechtvaardiging die start bij de intrinsieke waarde van het dier dient het houden respect te tonen voor de intrinsieke waarde van het dier (respectbenadering). Het houden kan rechtvaardig zijn (a) op het moment dat dit de intrinsieke waarde respecteert, i.e., dat het dier gezien wordt als een doel in zichzelf en niet enkel als een instrument. Dit heeft directe consequenties voor hoe dieren gerechtvaardigd gehouden kunnen worden. Dit komt tot uiting in een directe verplichting om het inperken van vrijheid, aantasting van welzijn en integriteit en het doden van dieren te voorkomen. Tegelijk is het (b) mogelijk om een houderij te rechtvaardigen op basis van de waarde van de doelen, waarvoor dieren gehouden worden. In de rechtvaardiging gaat het om een waardeafweging, waarbij de intrinsieke waarde van het dier en de waarde van het doel ten opzichte van elkaar gewogen moeten worden. Hierbij is geen eenduidig ijkpunt. Het gaat om het hanteren van morele dilemma's, waarbij een keuze te verdedigen en te legitimeren is, maar er altijd een spanning blijft bestaan. Deze positie zal in praktijk neigen naar een "nee, tenzij" positie op het moment dat de intrinsieke waarde in het geding is en vrijheid- of welzijnsbeperkingen gerechtvaardigd moeten worden op basis van de waarde van het doel. Het neigt naar een "ja, mits" voor die gevallen van houderij waarbij het houden binnen de grenzen van het respect voor het dier als doel op zichzelf en niet enkel als instrument.

3. Inherente waardigheid: Rechtvaardiging als een rechtendiscussie

De rechtenbenadering die start bij de erkenning van inherente waardigheid van het dier, voert de rechtvaardigingsdiscussie in termen van rechten. Aan het dier worden op basis van de inherente waardigheid rechten toegekend die kunnen botsen met de rechten van anderen (mensen en dieren). De vraag of het houden van dieren gerechtvaardigd kan worden, wordt vanuit dit perspectief overwegend negatief beantwoord. Men stelt hierbij dat het houden bijna noodzakelijkerwijs een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier betekent. Enkel in gevallen van noodweer of zeer doelen die verbonden zijn met leven en dood van de mens kan er sprake zijn dat een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier gerechtvaardigd is. Concreet houdt dit in dat voor vormen van dierhouderij met als doel, bijvoorbeeld, voeding, arbeid of gezelschap geen rechtvaardiging is. Het gaat hierbij om een positie die kiest voor een "nee" of een "nee, tenzij" op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden.

4. De relevantie van relaties

Naast bovenstaande benaderingen, die starten bij inherente eigenschappen van een dier, zoals cognitieve capaciteiten zijn er ook benaderingen die de relatie tussen mens en dier centraal zetten. Een rechtvaardigingsdiscussie enkel en alleen in termen van relaties leidt al snel tot willekeur. Desondanks kunnen de zorgrelaties en de aandacht voor de afhankelijkheid van dieren een relevante bijdrage hebben in de discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het helpt om (a) verschillen in behandeling tussen dieren en diersoorten te toetsen op redelijkheid, (b) inhoud te geven aan algemene verplichtingen die volgen uit de erkenning dat een dier intrinsieke waarde of inherente waardigheid heeft en (c) verschillen in verplichtingen tussen gehouden en niet gehouden dieren te onderbouwen en te verdedigen.

Hieruit komt niet direct één positie voor of tegen het houden van dieren naar voren. Behalve als zelfstandige benadering kan het samengaan met onderdelen uit alle drie de genoemde rechtvaardigingsvormen. In algemene zin stelt het als criterium dat een houderij pas dan gerechtvaardigd is als wij mensen in staat zijn de verplichtingen te dragen en te vervullen die volgen uit de mate van afhankelijk van het dier die gepaard gaat met het houden.

6. CONCLUSIE

Aan het eind van dit essay is het mogelijk om de hoofdvragen die de structuur vormden van dit essay te beantwoorden en enkele conclusies voor het dierbeleid te trekken.

Wat verstaan we onder morele rechtvaardiging?

Het is een gegeven dat er in Nederland dieren zijn, dat die door mensen gehouden worden en dat het huidige overheidsbeleid het houden van dieren toestaat. Die feiten zeggen echter nog niet of, en zo ja waarom het houden van dieren terecht is. Die vraag is vaak impliciet beantwoord, maar wordt nu steeds vaker expliciet gesteld.

De discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren gaat over het *proces* waarin vastgesteld wordt of een handeling recht, in de zin van goed of juist is. Door het aspect van recht en juistheid gaat het bij rechtvaardiging om een normatief vraagstuk. Niet de vraag *of* en *hoe* we dieren houden staat centraal, maar of het *terecht* is dat we dieren houden, en zo ja onder welke voorwaarden.

In dit essay is gekeken naar het proces van *morele* rechtvaardiging van het houden van dieren. Hierbij gaat het om de vraag of (en zo ja onder welke voorwaarden) het houden van dieren te rechtvaardigen is vanuit morele waarden en normen.

Waarom is rechtvaardiging van het houden van dieren nodig?

Ethiek start in de wereld van alledag – waarin de publieke aandacht voor dieren toeneemt *en* er een eeuwenlange traditie van het houden van dieren is. De ethiek onderzoekt echter de vraag hoe we met die situatie behoren om te gaan. Die normatieve vraag kan niet enkel met empirische gegevens uit het heden of verleden worden beantwoord. Het feit *dat* er aandacht is voor het houden van dieren, of *dat* we dieren in Nederland houden, is nog geen voldoende argument voor de ethiek. De vraag waarom een rechtvaardiging van het houden van dieren nodig is, vereist morele argumenten.

Die argumenten volgen enerzijds uit het respect voor de individuele burger. Dit is meer dan respect voor iemands mening. Het start in het respect voor autonomie. Hierbij is autonomie iets anders dan onafhankelijkheid. Autonomie houdt in dat bij de bepaling van iemands morele verplichtingen altijd in ogenschouw genomen wordt of deze verplichting ook door elke andere autonome persoon als morele verplichting geaccepteerd zou kunnen worden. Die ander is immers ook een autonoom persoon en dat geeft hem een gelijkwaardige morele status. Dit leidt er toe dat meningen en opvattingen van anderen serieus dienen te worden genomen. Daarom dient elke publieke discussie te starten in het respect voor de autonomie van degene die participeert. Zo krijgen de empirische gegevens over een toenemende aandacht voor diergebruik en het feit dat de vraag naar rechtvaardiging wordt gesteld een normatieve lading. Vanuit het wederzijds respect van autonome personen zijn die ontwikkelingen normatieve redenen om ze serieus te nemen en tot onderwerp van ethische reflectie te maken. Het is ook om die reden dat het beleid recht dient te doen aan de diversiteit aan morele visies in de samenleving.

Een tweede type argument voor de noodzaak tot rechtvaardiging start bij de morele positie van het dier. De nadruk op rechtvaardiging veronderstelt vaak dat het dier er toe doet omwille van zichzelf. Deze visie distantieert zich van de positie dat het dier enkel instrumentele waarde heeft. Er wordt gesteld dat de morele waarde van een dier niet samenvalt met de gebruikswaarde. Daardoor is een rechtvaardiging van het houden van dieren met enkel verwijzing naar het feit dat dit voor mensen nuttig is onvoldoende. Hoe dieren meegewogen dienen te worden in een morele afweging is afhankelijk van de onderbouwing van de morele waarde. In praktijk zijn hiervoor een aantal – veel gebruikte – visies, die posities op een continuüm vormen. Een eerste onderbouwing start bij de capaciteit van bepaalde dieren om pijn te kunnen ervaren en benadrukt het belang van aandacht voor welzijn in ons handelen met dieren. We hebben ten opzichte van voelende wezens directe verplichtingen om lijden te voorkomen en welzijn te verbeteren.

Een andere onderbouwing stelt de intrinsieke waarde van het dier centraal. In onze relatie met het dier zien we verschillen, maar herkennen we ook moreel relevante overeenkomsten, die een moreel appèl op ons doen. Hierbij draait het om respect voor het individuele dier. Naast welzijn, spelen hierbij ook begrippen als dierlijke integriteit en waarde van het leven.

Een derde onderbouwing stelt dat een handeling respect dient te tonen voor de inherente waardigheid van het dier en zijn beschermwaardigheid. Dieren zijn weliswaar geen autonome wezens zoals menselijke personen dat zijn, maar hebben cognitieve capaciteiten, waardoor ze subject van hun eigen leven zijn. Op basis hiervan hebben ze een inherente waardigheid. Gradaties zijn hierin niet mogelijk en ook een onderhandeling met of compensatie door andere waarden is niet mogelijk. Een dier blijft te allen tijde een subject dat respect verdient als individueel dier. Het is ook in deze context dat gesproken wordt over dierenrechten: de rechten die nodig zijn om de inherente waardigheid van het individuele dier te beschermen.

Een laatste type onderbouwing start in de mens-dier relatie of in de positie die het dier heeft binnen een ecosysteem. In beide gevallen staan niet de intrinsieke capaciteiten van het dier centraal, maar bepaalt de relatie die een dier heeft met de mens of het ecosysteem (mede) hoe het meetelt in een ethische afweging.

Wat vraagt om een rechtvaardiging?

De visies op de morele waarde van het dier hebben directe invloed op de opvattingen over onze verplichtingen ten opzichte van het dier en daarmee op de vraag wat precies om een rechtvaardiging vraagt. Daarmee is het antwoord op de vraag naar de noodzaak van rechtvaardiging nooit neutraal. Aan de hand van de vier beschreven visies op de morele positie van het dier zijn vier thema's geïdentificeerd die aanleiding kunnen zijn voor rechtvaardiging.

Ten eerste kan de beperking van vrijheid een aanleiding zijn tot rechtvaardiging van het houden van dieren. Voor degenen die het dier inherente waardigheid toekent, is een beperking van de vrijheid van een dier een handeling die altijd een rechtvaardiging vereist. Vanuit het perspectief dat een dier waarde heeft als een wezen dat pijn en plezier kan ervaren is vrijheid niet intrinsiek waardevol, maar kan een beperking van vrijheid gevolgen hebben voor het welzijn van het dier. Vaak gaat het hierbij dan om vrijheid in termen van keuze- en bewegingsvrijheid. In dat geval is een vrijheidsbeperking de aanleiding om de vraag te stellen of dit te rechtvaardigen is.

Daarnaast heeft het houden van dieren impact op de wijze waarop en omstandigheden waaronder dieren gehouden worden. Dit omvat discussies over huisvesting, verzorging en over de belastbaarheid van dieren. Vanuit het standpunt dat het dier er moreel toe doet, omdat het ervaringen van ongerief en welbevinden kan hebben, zijn er in praktijk grenzen aan de mate waarin en de wijze waarop dieren gehouden kunnen worden. Die grenzen worden vaak bediscussieerd in termen van dierenwelzijn. Voor diegenen die dieren als voelende wezens waarderen en stellen dat het in de moraal gaat om het maximaliseren van welzijn voor alle betrokkenen is welzijn het enig moreel relevante criterium in de rechtvaardigingsdiscussie. Voor de andere morele posities vraagt een beperking van welzijn evenzeer een rechtvaardiging, maar is dit niet de enige notie die een rol speelt in de rechtvaardigingsdiscussie.

Ten derde roept het doden van dieren vragen op ter rechtvaardiging. Vanuit het perspectief dat dieren morele waarde hebben als voelend wezen is doden een neutrale handeling. Het is niet noodzakelijkerwijs in strijd met welzijn. Hierdoor vervalt het doden als een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. Voor wie intrinsieke waarde of zelfs inherente waardigheid toeschrijft aan een dier ligt dit wezenlijk anders. Vanuit beide perspectieven is het doden wel een zelfstandige aanleiding tot rechtvaardiging. In beide gevallen gaat het om de vraag of het doden respect toont voor de belangen van het individuele dier.

Tenslotte spelen doelen waarvoor de dieren gehouden worden een centrale rol in de rechtvaardigingsdiscussie. Enerzijds worden doelen vaak aangevoerd ter rechtvaardiging van het houden van dieren. Tegelijk leidt de morele aanvaardbaarheid van bepaalde doelen juist tot een discussie over de rechtvaardiging van een bepaalde vorm van dierhouderij. In beide gevallen gaat het om een ander type discussie dan die hierboven beschreven is. De discussie wordt weliswaar gevoerd naar aanleiding van het houden van dieren, maar de doeldiscussie staat los van wat het dier zelf ervaart. Het dier zelf ervaart niet het verschil tussen het gehouden worden voor gezelschap of voor voedsel, tenzij dit voor het welzijn van het dier een verschil maakt. Dit betekent echter niet dat het doel geen morele relevantie heeft. De rechtvaardiging vraagt om een reflectie op de morele waardering van doelen.

Welke mogelijkheden zijn er om tot een rechtvaardiging te komen?

Of het houden van dieren te rechtvaardigen is, is afhankelijk van de waarde die gehecht wordt aan het dier en het ethisch theoretische kader dat gebruikt wordt. In dit essay zijn drie benaderingen uitgewerkt.

Ten eerste kan rechtvaardiging opgevat worden in termen van een welzijnsdiscussie. Deze welzijnsbenadering start bij de erkenning van het dier als een voelend wezen dat pijn en plezier kan ervaren (*sentient being*). Een rechtvaardiging van het houden van dieren kan gegeven worden door (a) te verwijzen naar de afwezigheid van ongerief bij het houden. Er is dan geen rechtvaardiging omwille van het dier nodig. Of (b) door een welzijnsbeperking te beoordelen vanuit het principe dat gestreefd dient te worden naar het maximale welzijn voor alle betrokkenen (mensen en dieren). Hierbij kunnen verschillende vormen van geluk of verschillende preferenties tegen elkaar afgewogen worden. Dit houdt in dat rechtvaardiging case-by-case plaatsvindt. Uiteraard is het mogelijk om tot meer algemene uitspraken te komen, zoals de claim dat ernstig ongerief niet acceptabel is voor enkel amusement. Dit is niet omdat ernstig ongerief principieel wordt afgekeurd of dat amusement moreel abject is, maar omdat een dergelijk doel nooit bij dusdanig ongerief tot het maximale welzijn van allen kan leiden. Deze positie kiest op de vraag of we in Nederland dieren mogen houden voor een "ja, mits" standpunt, waarbij welzijn het kernwoord is.

Bij een rechtvaardiging die start bij de intrinsieke waarde van het dier dient het houden respect te tonen voor de intrinsieke waarde van het dier (respectbenadering). Het houden kan rechtvaardig zijn (a) op het moment dat dit de intrinsieke waarde respecteert, i.e., dat het dier gezien wordt als een doel in zichzelf en niet enkel als een instrument. Dit heeft directe consequenties voor hoe dieren gerechtvaardigd gehouden kunnen worden. Dit komt tot uiting in een directe verplichting om het inperken van vrijheid, aantasting van welzijn en integriteit en het doden van dieren te voorkomen. Tegelijk is het (b) mogelijk om een houderij te rechtvaardigen op basis van de waarde van de doelen, waarvoor dieren gehouden worden. In de rechtvaardiging gaat het om een waardeafweging, waarbij de intrinsieke waarde van het dier en de waarde van het doel ten opzichte van elkaar gewogen moeten worden. Hierbij is geen eenduidig ijkpunt. Het gaat om het hanteren van morele dilemma's, waarbij een keuze te verdedigen en te legitimeren is, maar er altijd een spanning blijft bestaan. Deze positie zal in praktijk neigen naar (a) een "nee, tenzij" positie op het moment dat de intrinsieke waarde in het geding is en vrijheid- of welzijnsbeperkingen gerechtvaardigd moeten worden op basis van de waarde van het doel en (b) een "ja, mits" positie voor die gevallen van houderij waarbij het houden binnen de grenzen van het respect voor het dier als doel op zichzelf en niet enkel als instrument.

Een derde benadering start bij de erkenning van inherente waardigheid van het dier. Deze voert de rechtvaardigingsdiscussie in termen van rechten (rechtenbenadering). Aan het dier worden op basis van de inherente waardigheid rechten toegekend die kunnen botsen met de rechten van anderen. De vraag of het houden van dieren gerechtvaardigd kan worden, wordt vanuit dit perspectief overwegend negatief beantwoord. Men stelt hierbij dat het houden bijna noodzakelijkerwijs een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier betekent. Enkel in gevallen van noodweer of doelen die verbonden zijn met leven en dood van de mens kan er sprake zijn dat een inbreuk op het recht op vrijheid van het dier gerechtvaardigd is. Concreet houdt dit in dat voor vormen van dierhouderij met als doel, bijvoorbeeld, voeding, arbeid of gezelschap geen rechtvaardiging is. Het gaat hierbij om een positie die bij de vraag of we in Nederland dieren mogen houden kiest voor een "nee" (of bij uitzonderingen een "nee, tenzij") standpunt.

Naast bovenstaande benaderingen, die starten bij inherente eigenschappen van een dier, zoals cognitieve capaciteiten zijn er ook benaderingen die de relatie tussen mens en dier centraal zetten. Een rechtvaardigingsdiscussie enkel en alleen in termen van relaties leidt al snel tot willekeur. Desondanks kunnen de zorgrelaties en de aandacht voor de afhankelijkheid van dieren een relevante bijdrage hebben in de discussie over de rechtvaardiging van het houden van dieren. Het helpt om (a) verschillen in behandeling tussen dieren en diersoorten te toetsen op redelijkheid, (b) inhoud te geven aan algemene verplichtingen die volgen uit de erkenning dat een dier intrinsieke waarde of inherente waardigheid heeft en (c) verschillen in verplichtingen tussen gehouden en niet gehouden dieren te onderbouwen en te verdedigen. Hieruit komt niet direct één positie voor of tegen het houden van dieren naar voren. In algemene zin stelt het als criterium dat een houderij gerechtvaardigd is als wij mensen in staat zijn de verplichtingen te dragen en te vervullen die volgen uit de mate van afhankelijk van het dier die gepaard gaat met het houden. Behalve als zelfstandige benadering kan het samengaan met onderdelen uit alle drie de genoemde rechtvaardigingsvormen.

Rechtvaardiging en beleid

Deze analyse van de verschillende ethische gezichtspunten met betrekking tot de morele positie van het dier en de mogelijkheden van rechtvaardigen betekent concreet voor het dierbeleid dat er een expliciete keuze gemaakt wordt met betrekking tot de morele waarde van het dier. De erkenning van de intrinsieke waarde van het dier is nu het uitgangspunt, maar vraagt om verdere uitwerking zowel qua inhoud als qua reikwijdte van dit begrip. Het vereist vervolgens een keuze in de wijze van rechtvaardiging. Hierbij is het belangrijk om consistent te kiezen voor een benadering. De gepresenteerde theoretische kaders voor morele rechtvaardiging kunnen in praktijk complementair zijn, maar zij zijn niet uitwisselbaar. Dit vraagt in beleid om een bewuste keuze voor een benadering te maken. De huidige nadruk op waardenafwegingen wordt geconfronteerd met andere legitieme benaderingen die gebruik maken van, bijvoorbeeld, rechten en mens-dier relaties. Een onderbouwing van de eigen keuze is daarom belangrijk zowel om respect te tonen voor de andere visies als ook om concrete rechtvaardigingsvraagstukken te kunnen aanpakken.

Ten derde betekent een rechtvaardiging van het houden van dieren dat keuzes consistent doorgevoerd worden. Het feit dat het huidige beleid nu soms elementen van verschillende rechtvaardigingsbenaderingen omvat, vraagt om een reflectie op het huidige beleid, maar ook om een bewuste afweging bij nieuw beleid. Consistentie betekent hierbij niet noodzakelijkerwijs dat het beleid in alle gevallen identiek is, maar wel dat gelijke gevallen gelijk worden behandeld op basis van de gekozen standpunten in de discussie over de morele waarde van het dier.

Tenslotte betekent rechtvaardiging voor beleid dat het gekozen beleid onderbouwd en gecommuniceerd wordt ten opzichte van anderen die het dier een andere morele waarde toekennen. De genoemde rechtvaardigingsstrategieën zijn alle legitiem. Een keuze voor een van de posities voor het beleid kan goed te onderbouwen zijn, maar ontslaat de overheid niet van de verplichting om de meningen van anderen te blijven respecteren. Dit vraagt nadrukkelijk om meer dan een feitendiscussie. Het gaat om een onderbouwing van en discussie over de waarden die onder het dierbeleid liggen.

Literatuur

- Benjamin, M. (2001). 'Between Subway and Spaceship: Practical Ethics at the Outset of the Twenty-first Century', *Hastings Center Report*, 31/4, 24-31.
- Bernstein, R. J. (1992). *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Beylveeld, D. & R. Brownsword (2001), *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford: Oxford UP.
- Blackburn, S. (1998). *Ruling Passions, a theory of practical reasoning*, Oxford: Clarendon Press.
- Bracke, M.B.M, B.M. Spruijt, J.H.M. Metz (1999). "Overall welfare reviewed. Part 3: Welfare assessment based on needs and supported by expert opinion." *Netherlands Journal of Agricultural Science*, 47, 307-322.
- Bruers, S. (2010), *Het dierendebacle*, Uitgeverij: Free Musketeers.
- Brujinis, M.R.N., F. L. B. Meijboom and E. N. Stassen (2012), "Longevity as an Animal Welfare Issue Applied to the Case of Foot Disorders in Dairy Cattle", *Journal of agricultural and environmental ethics*, 25.
- Callicott, J.B. (1980). "Animal Liberation: A Triangular Affair". *Environmental Ethics*, 2-4, 311-338.
- Carruthers, P. (1992). *The Animals Issue: Moral Theory in Practice*, Cambridge: Cambridge UP.
- Cohen, N.E. (2010). *Considering animals. Moral convictions concerning animals and judgement on the culling of healthy animals in animal disease epidemics*, Disseration Wageningen University.
- Cock Buning, Tj. de, C.C. de Brauw, H. Hopster, V.M.M. Pompe. (2012). *Denken over dieren: dier en ding, zegen en zorg*, Amsterdam: UvA
- DeGrazia, D. (2008). "Moral Status As a Matter of Degree?", *The Southern Journal of Philosophy*, XLVI, 181-198.
- DeGrazia, D. (1996). *Taking animals seriously. Mental life and moral status*, Cambridge: Cambridge UP.
- Donovan, J. & C.J. Adams (2007). *The feminist care tradition in animal ethics: a reader*, New York Columbia University Press.
- Duncan, J.H. (1993). "Welfare is to do with what animals feel", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 6, 8-14.
- EL&I (2012). *Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid*, Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en innovatie, 23 februari 2012, Den Haag, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/notas/2012/02/23/nota-dierenwelzijn-en-diergezondheid.html>
- Etzioni, A. (2001). *The Monochrome society*, Oxford: Princeton University Press.
- Foltz, R. (2006). *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, Oxford: Oneworld Publications.
- Foucault, M. (1984). *Le Retour de la morale*. In *Les Nouvelles*. 28 June - 5 July 1984: 36-41.
- Gowans, C. (2008). "Moral Relativism", Entry in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/moral-relativism/> (5 maart 2012).
- Gutmann, A., D. Thompson. (1996). *Democracy and Disagreement*. Harvard University Press.
- Habermas, J. (2005). *Vorpolitische Grundlagen des demokratischen Rechtsstaates?* In J. Habermas and J. Ratzinger, *Dialektik der Säkularisierung: Über Vernunft und Religion*, F. Schuller (ed.). Freiburg: Herder. 15-37.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Heeger, R. (2005). "Reasonable partiality to domestic animals", *Ethical Theory and Moral Practice* 8, 123-139.
- Kaldewaij, F. (2012). "Does Fish Welfare Matter? On the Moral Relevance of Agency", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 25, in press.
- Kalis, A. (2009). *Failures of agency*, proefschrift Universiteit Utrecht.
- Kluvel, A. (2009). *Mens en dier. Verbonden sinds de zesde dag: een cultuurgeschiedenis*, Amsterdam & Antwerpen.
- Korsgaard, C. (2005). "Fellow creatures: Kantian ethics and our duties to animals". *The Tanner Lectures on Human Values*, 25, 77-110.
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy, an introduction*, second edition, Oxford: Oxford University Press.
- LNV, (2007), *Nota Dierenwelzijn*, Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Mench J.A., Duncan I.J.H. (1998) "Poultry Welfare in North America: Opportunities and Challenges", *Poultry Science* 77, 1763-1765.
- Midgley, M. (1983). *Animals And Why They Matter: A Journey Around the Species Barrier*, University of Georgia Press.
- Mill, J.S. (1859/1979) *On liberty*, Edited with an introduction by Gertrude Himmelfarb, London: Harmondsworth, Penguin Books.
- Millar, K. (2000). "Respect for animal autonomy in bioethical analysis: The case of automatic milking systems (AMS)", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 12, 41-50.

- Musschenga, A.W. (2002). "Naturalness: Beyond animal welfare", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 15:171-186.
- Moore, G. E. (1912). *Ethics*, Oxford: Oxford University Press.
- Nagel, Th. (1991). *Equality and Partiality*, New York: Oxford University Press.
- Noddings, N. (1984). *Caring, a feminine approach to ethics & moral education*. Berkeley: University of California Press.
- Nuffield Council on Bioethics. (2005). *The ethics of research involving animals*, London: Latimer Trend & Company Ltd, (www.nuffieldbioethics.org).
- Nussbaum, M.C. (2006), *Frontiers of justice. Disability, nationality, species membership*, Cambridge: Harvard University Press.
- Ohl, F. et al., 2009, "Dierenwelzijn: de Diergeneeskundige Positie", Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht.
- Pogge, T. (1994). "An Egalitarian Law of Peoples". *Philosophy and Public Affairs* 23, 195-224.
- Regan, T. (2004). *The case for animal rights*, Updated with a new Preface, The University Press Group Ltd.
- Richardson, H.S. (2007). "Moral Reasoning", Entry in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/reasoning-moral/> (5 augustus 2011).
- Rollin, B.E. (2011). "Animal Pain: What It is and Why It Matters", *Journal of Ethics*, 15, 425-437.
- Rollin, B.E. (2005). "Reasonable partiality and animal ethics", *Ethical Theory and Moral Practice* 8, 105-121.
- Rowlands, M. (2002). *Animals Like Us*, London: Verso.
- Rowlands, M. (1997). Contractarianism and Animal Rights. *Journal of Applied Philosophy*, 14/3, 235-247.
- Rutgers, B. & Heeger, R. (1999). "Inherent worth and respect for animal integrity". In: Dol, M, Fentener van Vlissingen, M. Kasanmoentalib, S, Visser, Th. & Zwart, H. (eds.), *Recognizing the Intrinsic Value of Nature*. Assen: Van Gorcum, 41-53.
- Ryan, J.A. (2003). "Moral Relativism and the Argument from Disagreement", *Journal of Social Philosophy*, 34/3, 377-386.
- RDA, Raad voor Dierenaangelegenheden, 2010. Agenda voor het dierbeleid, Rapport 2010/01, s' Gravenhage, <http://www.rda.nl/>.
- Sandel, M. (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press.
- Scanlon, T.M. (1998). *What we owe to each other*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Sen, A. (1979), "Utilitarianism and welfarism", *The Journal of Philosophy*, 76/9, 463-489.
- Singer, P. (1995). *Practical Ethics*, 2nd Edition, Cambridge: Cambridge University Press
- Sprigge, T. L. S. (1991). "The Greatest Happiness Principle". *Utilitas*, 3, 37-51.
- Sturgeon, N.L. (1994). "Moral Disagreement and Moral Relativism," *Social Philosophy and Policy*, 20, pp. 80-115.
- Swart, J. A. A., J. Keulartz. (2011). "Wild Animals in Our Backyard. A Contextual Approach to the Intrinsic Value of Animals", *Acta Biotheorica*, 59/2, 185-200.
- Swart, J. A. A., E. Schroten. (2011). „Dierethiek en de opkomst van nieuwe technologieën. Naar een CBD 2.0", *Filosofie en Praktijk*, 32/4, 56-68.
- Swart J.A.A. (2007). *Dieren in context. Over de waarde van dieren*. Preadvies t.b.v. de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek. Utrecht: NVBE.
- Swart, J. A. A., G. Groothuis, J. Horbach en J. van der Valk. (2006). *Kan het het ook anders? Beschouwingen over alternatieven voor dierproeven*, Damon.
- Walzer, M. (1983). *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books
- Yeates, J.W. (2009). "Death is a welfare issue". *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 23/3, 229-241
- Williams, B. (1981). *Moral Luck*. Cambridge. Cambridge UP.

Dankwoord

Op deze plek wil ik graag drs. Lotte Abelsma, dr. Nina Cohen, prof. Marcus Düwell, prof. Robert Heeger, drs. André Krom, drs. Henny van Rij en dr. Sjaak Swart bedanken voor hun constructieve commentaar op eerdere conceptversies van deze tekst.

Over de auteur

Dr. Franck Meijboom studeerde ethiek en theologie aan de universiteiten van Utrecht en Aberdeen (UK) en promoveerde aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de rol die vertrouwen en betrouwbaarheid speelt in de landbouw- en voedselsector. Als universitair docent en onderzoekscoördinator is hij verbonden aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij als universitair docent ethiek werkzaam bij het departement Dier in Wetenschap en Samenleving van de Faculteit Diergeneeskunde van dezelfde universiteit.

Naast zijn functies als onderzoeker en docent is hij voorzitter van de Commissie Ethiek van de KNMvD en bestuurssecretaris bij de European Society for Agricultural and Food Ethics (EurSafe).

Het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht

Het Ethiek Instituut richt zich op het verkennen en verklaren van praktische morele vraagstukken. Dit omvat zowel theoretisch werk in morele filosofie als toegepaste studies. Het onderzoek richt zich op de grondbeginselen van de mensenrechten, in het bijzonder op de begrippen 'waardigheid' en 'autonomie', op de methodiek van het ethiek-onderwijs, en op morele problemen in de volksgezondheid, technologie, en in dier- en milieu-ethiek. Op het terrein van de dierethiek heeft het Ethiek Instituut een lange traditie van onderzoek, onderwijs en advisering. Veel van de huidige activiteiten op het gebied van de dierethiek vinden plaats in nauwe samenwerking met het Departement Dier in Wetenschap en Maatschappij van de Faculteit Diergeneeskunde.

Opdrachtgever

Dit essay is geschreven in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I), Directie Plantaardige Agroketens en Voedselkwaliteit, Cluster Ethiek. Het maakt deel uit van het project Rechtvaardiging voor het houden van dieren.

Ethiek Instituut
Universiteit Utrecht
Janskerkhof 13a
3512 BL Utrecht

© Ethiek Instituut Universiteit Utrecht